

№ 50/99

12. 2023р.

1

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка

Кафедра ННІ Педагогіки і психології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: Використання художніх творів як засобу формування позитивного
емоційного інтелекту молодших школярів

Виконала:
Тихенко Катерина Костянтинівна
013 Початкова освіта,
ОП «Початкова освіта»

Науковий керівник:
Зенченко Т. Ф.
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії і
методики початкової освіти

Консультант:

_____ (науковий ступінь, учене звання, посада)

_____ (ініціали, прізвище)

Допущено до захисту "14" 12 2023р.

Завідувач кафедри Зенченко Т.Ф.

Дата захисту: «23» 12 2023 р.

Оцінка добре (80с)

Підписи членів ЕК:

Глухів 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ	6
1.1. Психофізіологічні особливості молодших школярів.....	6
1.2. Емоційний складник розвитку молодших школярів, його роль у соціалізації	19
1.3. Вплив художніх творів на формування позитивного емоційного інтелекту в учнів початкової школи.	26
Висновки до першого розділу	35
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА З ПЕРЕВІРКИ ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ	37
2.1. Методика дослідження рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів.....	37
2.2. Методика реалізації системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів засобом художньої літератури в освітньому процесі 3-го класу	42
2.3. Аналіз результатів дослідження	53
Висновки до другого розділу	55
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток емоційного інтелекту у дітей початкової освіти є вельми актуальною темою. Емоційний інтелект описує здатність розуміти, регулювати та виражати власні емоції, а також розуміти емоції інших людей. Ці навички є важливим елементом успішного соціального взаємодії, навчання та загального благополуччя.

У початковій освіті розвиток емоційного інтелекту відіграє критичну роль у формуванні особистості дитини. Дошкільний та початковий вік - це період інтенсивного розвитку основних соціальних, емоційних і когнітивних навичок. Здатність розпізнавати власні почуття та реагувати на них впливає на здатність контролювати поведінку, розв'язувати конфлікти та спілкуватися з іншими.

Важливою частиною розвитку емоційного інтелекту є включення в навчальний процес програм, які сприяють розвитку соціальних навичок, емоційного розуміння та саморегуляції. Вчителі можуть використовувати різноманітні методики, ігри та вправи, спрямовані на розвиток емоційної грамотності, сприяти співпраці та спільноті в класі, виробленню навичок співчуття та емпатії.

Зосередження на розвитку емоційного інтелекту в початковій освіті допоможе дітям краще розуміти свої власні почуття та емоції, встановлювати позитивні взаємини з однокласниками та дорослими, а також розвивати ключові навички для успішного навчання та життя в цілому.

У розвитку емоційного інтелекту учнів початкових класів в Україні існують деякі проблеми, які можуть впливати на їх соціальну адаптацію, навчання та загальний розвиток, з-поміж яких:

- недостатня увага до програм із розвитку емоційного інтелекту в учнів початкових класів ;
- недостатня підготовка педагогів, які не мають достатньої підготовки або інструментів для викладання навичок емоційного інтелекту, що може обмежувати їхню здатність ефективно впливати на розвиток цих аспектів учнів.
- зосередженість української системи освіти на академічних досягненнях, залишаючи без уваги аспекти психологічного здоров'я та розвитку особистості;

– вплив зовнішніх соціально-економічних та політичних факторів на психологічний стан дітей;

– відсутність підтримки в сім'ї, оскільки не завжди батьки можуть бути підготовлені до розвитку емоційного інтелекту у своїх дітей, або не розуміють важливості цього аспекту.

Питання формування емоційного інтелекту на уроках мовно-літературної освітньої галузі в початковій школі активно розглядається в науково-методичній літературі (А. Степаненко, Л. Груша, С. Курносова, Ю. Найда, В. Науменко, Ю. Савченко, Р. Шиян, М. Шпак та ін.). Дослідники вказують на важливість формування емоційного інтелекту для особистісного становлення молодшого школяра, визначають високий потенціал уроків літературного читання в його формуванні, розкривають технологію розвитку емоційного інтелекту молодших школярів засобами гри тощо.

Потужним засобом формування емоційного інтелекту в початковій школі є уроки літературного читання. Саме через мистецтво літературного слова, залучення дитини до світу книги, глибокий аналіз текстової інформації (як художньої, так і науково-навчальної) формується емоційно-чуттєвий досвід школяра, що є однією із складників загальної мети вивчення мовно-літературної освітньої галузі, визначеної Стандартом початкової освіти.

За численними спостереженнями, під час аналізу художнього твору будь-якого жанру на уроках літературного читання учень(-ця) початкової школи засвоюють назви емоційних станів людини (сум, страх, спокій, урівноваженість, радість, безнадія тощо), аналізуючи вчинки героїв, усвідомлюють глибинний зміст зазначених абстрактних понять, проникають в емоційний стан літературних персонажів, установлюють причиново-наслідкові зв'язки між подіями, розпізнають емоції персонажів, пояснюють причину їхньої емоційної реакції, висловлюють своє ставлення до подій, розуміють вплив емоцій на подальше їх розгортання, прогнозують подальший розвиток сюжету.

Мета: теоретично дослідити й експериментально перевірити методику формування емоційного інтелекту в учнів початкових класів.

Об'єкт дослідження – емоційний інтелект молодших школярів.

Предмет дослідження – процес формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів за допомогою художніх творів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз психолого-педагогічних досліджень із питань формування емоційного інтелекту.
2. Визначити поняття емоційного інтелекту й охарактеризувати його структурні компоненти рівні сформованості.
3. Проаналізувати особливості формування та розвитку емоційного інтелекту в учнів початкових класів.
4. Визначити методи та засоби формування емоційного інтелекту в учнів початкових класів.
5. Розробити методичні рекомендації, щодо формування емоційного інтелекту в учнів початкових класів.

Методи та організація дослідження: теоретичні (системно-структурний аналіз і синтез, узагальнення, класифікація, моделювання); емпіричні (педагогічне спостереження), методи математичної статистики.

Основні положення наукового дослідження висвітлено у доповідях і повідомленнях на науково-практичних конференціях і семінарах різних рівнів, висвітлено в публікації: Тихенко К.К. Використання художніх творів як засобу формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів. Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-методичного семінару (16 листопада 2023 року, м. Глухів) / за заг. ред. Ольги Вишник. Глухів, 2023. С.195-197.

Структура та обсяг роботи: робота складається з двох розділів, вступу, висновків та списку літератури. Перший розділ – теоретичний аналіз поняття емоційного інтелекту, другий розділ – практичні основи формування емоційного інтелекту в учнів початкових класів; список використаних джерел охоплює 62 позиції; робота містить 2 таблиці та 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

1.1. Психофізіологічні особливості молодших школярів

Повна загальна середня освіта є обов'язковою в Україні та складається з початкової освіти тривалістю чотири роки, базової середньої освіти тривалістю п'ять років і профільної середньої освіти тривалістю три роки. Початкова освіта зазвичай здобувається з шести років, але особи з особливими освітніми потребами можуть розпочинати навчання з іншого віку, при чому тривалість здобуття ними початкової та базової середньої освіти може бути подовжена [43].

Діти, зазвичай віком від 6-7 до 10-11 років, або й іншого віку, у випадку наявності особливих освітніх потреб, які навчаються у 1-4 класах, відносяться до молодших школярів.

У 6-7 річному віці у дітей інтенсивно зростають ребра, дихання стає «грудобрюшним», міжреберні м'язи починають відігравати провідну роль в організації вдиху і видиху. Організм дитини до 6–7 років реагує на зовнішні впливи активізацією найрізноманітніших фізіологічних систем. Такий спосіб реагування дуже неекономічний. Це виявляється у швидкому стомленні при фізичних і розумових навантаженнях.

З 7 років починається активний розвиток усього організму – тільки щорічне зростання тіла в довжину збільшується на 3–4 см. Мінімальне збільшення довжини тіла спостерігається у віці 7–8 років у дівчат і 8–9 років у хлопців. До десяти років дівчата трохи вищі за хлопців. Швидке зростання у дівчаток спостерігається з 4 до 6,5 років і від 8,5–12 років. Процес окостеніння ще не завершено, кістки тазу не повністю зрослися, кістки скелета легко деформуються. М'язи і зв'язковий апарат недостатньо розвинені і вимагають великої напруги м'язів, щоб підтримувати хребет у вертикальному положенні. Особливу увагу варто приділяти формуванню правильної постави.

У молодшому шкільному віці формування сполучної тканини і зростання м'язової маси м'язів продовжують розвиватися. Інтенсивний розвиток великих

м'язів забезпечує дитині можливість виконання широкого діапазону рухів, але ускладнює виконання дрібних точних рухів. У 7 років дрібні м'язи ще не до кінця розвинені, що ускладнює навчання дітей письму. Після 7 років швидко розвиваються дрібні м'язи рук.

У дітей молодшого шкільного віку уже напружені функції кровообігу і дихання, також присутня велика витрата енергетичного потенціалу при м'язових навантаженнях. Паралельно з розвитком і зростанням всього організму у дитини збільшується і маса серця, за рахунок збільшення м'язового шару товщають стінки артерій; з віком, товщина венозних стінок майже не змінюється, проте їх внутрішній діаметр збільшується, отже збільшується і ємність. У дівчат маса серця менша, ніж у хлопців. З віком та зростанням дитини збільшується обсяг серця, а потужність серцевого м'яза підвищується.

Особливості серцево-судинної системи: у 7–9 років вага серця складає 0,5% ваги всього тіла. Однак, у дітей майже в два рази швидше відбувається постачання тканин організму кров'ю, як наслідок більш висока частота серцевих скорочень. У стані спокою частота серцевих скорочень у дітей в 7 років – 88 поштовхів на хвилину, у 10 років – 79 поштовхів за хвилину; швидкість з якою кров проходить по судинах тіла і повертається до серця стає більш високою; велика кількість артерій і капілярів.

З віком число серцевих скорочень зменшується, на це напряму впливає блукаючий нерв. У хлопців і дівчат одного віку частота серцевих скорочень не однакова, у хлопчиків вона рідша, ніж у дівчат. Значно зростає життєва ємність легенів: з 1300–1400 см³ у 7-річному віці до 1900–2000 см³ у 10 років. У молодшому шкільному віці подих стає більш ритмічним, але дихальний центр ще має легку збудливість, тому виконання тривалої напруженої роботи неможливе.

Характерною особливістю серцевої діяльності у дітей є наявність дихальних аритмій: частота серцевих скорочень збільшується на вдиху і зменшується на видиху. У ранньому дитинстві аритмії серця зустрічаються рідко

і слабо виражені, починаючи з дошкільного віку до 14 років ситуація ускладнюється.

У процесі розвитку організму змінюються характер дихання: тривалість дихального циклу, співвідношення вдиху і видиху в часі, глибина і частота дихання. Особливістю дихання дітей молодшого шкільного віку є часте, нестійке, поверхнєве дихання, приблизно однакове співвідношення часу вдиху і видиху, короткі дихальні паузи. Формування легеневих альвеол завершується в початковій школі.

Значно зростає життєва ємність організму: від 1300-1400 кубічних сантиметрів у 7 років до 1900-2000 кубічних сантиметрів у 10 років. У молодшому шкільному віці дихання стає більш ритмічним, але дихальний центр ще слабо збудливий, тому довго та інтенсивно працювати виявляється неможливим.

Для даного віку характерний високий рівень обмінних процесів. У спокої витрата енергії організмом дитини 6 років досягає 2 Вт у розрахунку на кожен кг маси тіла. Цей порівняно високий рівень енерговитрат забезпечується у дітей більш інтенсивною роботою серця і дихання. Об'ємна швидкість кровотоку в розрахунку на одиницю маси тіла у дітей приблизно в 2 рази більша, ніж у дорослих.

Порівняно з дорослими діти мають набагато вищий енергетичний обмін. До прикладу, у стані спокою, під час основного обміну, витрата енергії на одиницю поверхні тіла на 1 кілограм маси у віці 8-10 років у 2–2,5 рази вища, ніж у дорослих. Наслідком процесів розвитку та зростання є висока інтенсивність біоенергетики в організмі дитини. Причому, чим молодша дитина, тим вона вища.

На відміну від дорослих діти мають не тільки посилені пластичні процеси, а й більш інтенсивну роботу дихальної і серцево-судинної систем, також більшу тепловіддачу, як наслідок – велика витрата енергії у дітей. У порівнянні з масою тіла діти мають велику поверхню тіла, тому вона віддає в навколишнє середовище більше тепла.

У молодшому шкільному віці триває функціональний розвиток нервової системи. Збільшення маси мозку в цьому віці дуже незначне. До 9-10 років зростання маси головного мозку практично завершується, досягаючи в цей час в середньому 1300 грам.

У дітей молодшого шкільного віку процеси збудження в нервовій системі переважають над процесами гальмування. Тому спостерігається велика мобільність із частим перемиканням з однієї діяльності на іншу. Ці заняття дітям дійсно не набриднуть. Монотонна діяльність, особливо тривале сидіння або стояння, може швидше втомити їх.

Хоча показники функціонування нервової системи учнів молодших класів відносно розвинені, вони ще не повністю сформовані. Так, вони внутрішньо нестабільні, і гальмування відбувається переважно із запізненням [30].

Важливою частиною підготовки дитини до школи – є формування у неї готовності стати школярем, прийняти нову соціальну позицію, розуміти що матиме коло важливих обов'язків та прав, що займатиме нове становище в суспільстві.

Зрозуміло, що після закінчення дошкільного віку у дитини автоматично не з'являється психологічна готовність до відвідування школи і навчання, тому це потребує довгої і ґрунтовної роботи з боку дорослих [50].

На момент вступу дитини до школи рівень розвитку психіки і особистості, а також дозрівання організму дитини є достатніми. Збільшується вага, зріст тіла дитини також зростає розумова працездатність. Досить інтенсивно розвивається нервова система, значно розширюються її можливості, лобні відділи головного мозку збільшуються у вазі, це створює можливості для планування, контролю і виконання дій, створює можливості для здійснення довільної поведінки.

Процеси збудження ще домінують над процесами гальмування, дитина залишається непосидючою та нестриманою, хоч і набагато менше, ніж дошкільник, сила гальмування та врівноваженість процесів вищої нервової системи зростає.

У майбутнього першокласника – «дитини 6-ти років добре розвинене серце, а також судини, це дозволяє їй навантаження, передбачені шкільною програмою, яка в свою чергу є зорієнтованою на психофізіологічні можливості дитини цього віку. Як приклад, 35 хвилин уроку – менша тривалість у порівнянні зі стандартними 45 хвилинами, також присутній значний вміст рухливих вправ, ігрових ситуацій тощо» [17].

Особлива соціальна ситуація розвитку – навчання у початковій школі зумовлює психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці. Нова соціальна позиція, а також пізнавальний інтерес стають основою для навчання, а воно стає провідною діяльністю на цьому етапі розвитку дитини.

Нижня межа цього вікового етапу (6-7 років) пов'язана з переходом до навчання як систематичної і цілеспрямованої діяльності. У перші кілька місяців ознаки дошкільника поєднуються з ознаками школяра. Іноді це поєднання буває досить суперечливим, виявляється в розриві здібностей дитини з вимогами життя, насамперед вимогами школи та батьків. Дошкільний і середній шкільні роки поділяють «симптом втрати безпосередності, що свідчить про те, що між бажанням щось зробити і самою діяльністю є новий момент з'ясування того, що конкретна діяльність дасть дитині. Цей симптом проявляється внутрішньою спрямованістю і значенням діяльності для дитини: задоволенням чи незадоволенням своїм становищем у стосунках з дорослими, іншими дітьми. Таким чином, вперше з'являється емоційно-змістовна спрямована основа поведінки» [47].

Соціальна ситуація психологічного розвитку молодших школярів відзначається системою вимог і очікувань дорослих щодо інтеграції дітей у шкільне середовище. У взаємовідносинах змінюється статус дітей і дорослих, і перш за все батьків. «Дорослі очікують від своїх дітей більшої незалежності, відповідальності та витривалості. Значно збільшується коло обов'язків дитини. З іншого боку, молодший школяр усвідомлює суспільну значущість навчання в школі і вважає його необхідним етапом підготовки до дорослого життя» [17].

Перший шкільний рік супроводжується кризою 6 (7) років.

Симптомокомплекс кризи 7 років:

1. Позитивні симптоми (гордість за власні досягнення; уміння співпрацювати; уміння самооцінки; уміння самоконтролю; переживання власних успіхів чи невдач; усвідомлення рольової позиції учня, або усвідомлення ролі школяра; уміння співпереживати; домагання ролі дорослого; прагнення до самостійності):

2. Негативні симптоми (семизір'я):

1) блок активного самоствердження у взаєминах з ровесниками і дорослими, або блок «АС» (дратівливість, хвалькуватість, хитрість);

2) блок пасивного самоствердження у взаєминах з ровесниками і дорослими, або блок «ПС» (упертість, негативізм);

3) блок «Нейтральна симптоматика» у взаєминах (лінощі, недбалість), або блок «НС», вияви якого не мають виразної активної (пасивної) соціальної (асоціальної) спрямованості [7].

Особливість соціальної ситуації, в якій розвиваються молодші школярі, визначається переходом до нової соціальної ідентичності — студентства. Вступ дитини до школи змінює її становище та стосунки в суспільстві, забезпечуючи конструктивне подолання кризи шести (7) років. Однак раптовий перехід дитини на чоловічу ідентичність може бути важким:

- Оскільки освітні результати дітей мають велике значення для суспільства, успішність і неуспішність навчання дітей завжди контролюють вчителі, батьки, вихователі продовженого дня,

- Перехід дітей у школярі вимагає від них вчасно прокидатися, приходити до школи, дотримуватися правил шкільного життя (хочуть вони того чи ні), виконувати обов'язкові завдання, долати труднощі на роботі,

- Вимоги школи та вчителя виходять на перший план в організації поведінки молодших школярів, що значною мірою поширюється на позашкільний час, наприклад, виконання дітьми домашніх завдань,

- Шкільні обов'язки дитини переважають над її правами.

Діти по-різному реагують на вступ до школи, тому успішність їх адаптації до нового соціального статусу багато в чому залежить від діяльності вчителів початкових класів і сприятливого ставлення батьків. За сприятливих умов, за яких дитина починає навчання у школі, в її психіці формуються перші психічні новоутворення цього віку – внутрішня позиція школяра, що є ознакою успішної адаптації до умов шкільного навчання.

Внутрішня позиція школяра - це сформоване у шестирічної дитини в цілому позитивне ставлення до шкільного навчання, готовність відповідати вимогам учителя, визнавати його авторитет.

Вступ дитини в школу викликає нове ставлення донього близьких людей, визнання його нових прав та обов'язків. Найголовніше, що 6-річна дитина усвідомлює себе в новій позиції - школярем, викликає перебудову ставлення дитини до всіх аспектів життя. Однак внутрішня позиція учня не формується автоматично в перші місяці навчання у віці 6 років в школі, а є продуктом злагодженої роботи батьків, вчителів і власної регламентованої діяльності дитини. Поступове формування внутрішньої позиції дитини в учня передбачає вплив батьків і вчителя (Рис.1.)

Рис.1. Формування внутрішньої позиції дитини в учня

Якщо першокласнику не вдається добре адаптуватися до школи в першому півріччі, у нього діагностується проблема дезадаптації в початковій школі.

Деадаптація в початковій школі – це пізня і важка адаптація першокласників до шкільних умов, викликана головним чином низьким рівнем шкільної зрілості дитини

Зазвичай проблема деадаптації в початковій школі у дітей у віці 6 років тісно корелює з низькою шкільною зрілістю. Однак виникнення цієї проблеми можна пояснити дією багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів (Рис.2).

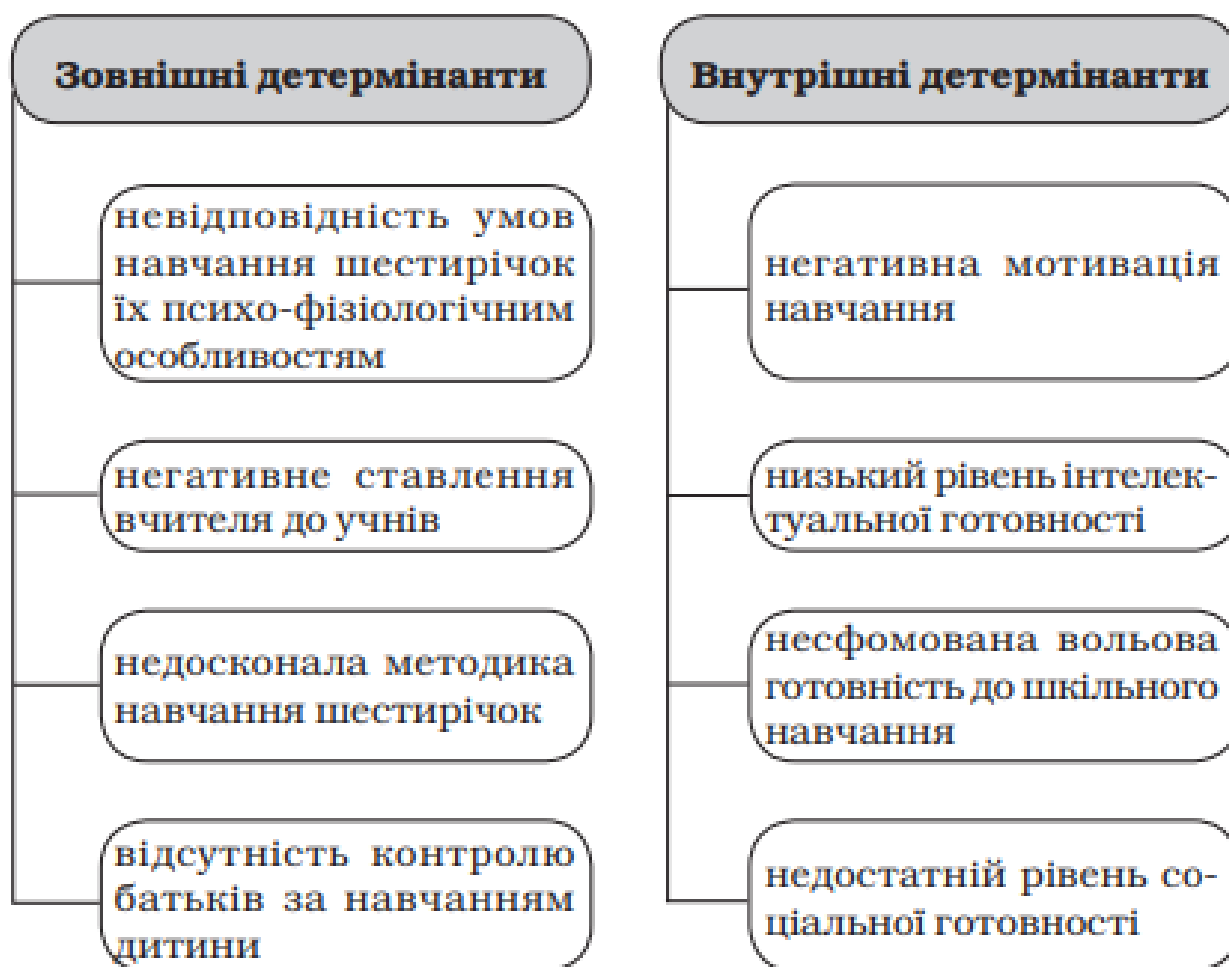

Рис 2. Фактори виникнення деадаптації.

Щоб успішно вирішити проблему деадаптації в початковій школі, слід враховувати її симптоми. Найбільш яскравими ознаками є хронічне небажання дитини ходити в школу, негативне ставлення до уроків та інших атрибутів шкільного навчання. «Супутніми емоційними симптомами також є підвищення настрою, неврівноваженість, дратівливість, тривожність, поведінковими - часті порушення дисципліни, агресія, конфліктність або, навпаки, байдужість, ізоляція

дитини від вчителів і однокласників. Виявлення причини дезадаптації в початковій школі визначає вибір засобів для її усунення» [50].

Розвиток самосвідомості у молодших школярів. Коли дитина вступає до школи, його самосвідомість набуває нового рівня і проявляється як внутрішня позиція. Учень починає самоідентифікувати себе як суб'єкт навчальної діяльності, і у нього формується образ - в результаті усвідомлення глибинної сутності людини він стає іншою людиною (успішним або неуспішним), яким захоплюються або карають, з яким хочуть дружити або не хоче дружити з). У віці молодшого шкільного віку сфера соціальних контактів дитини значно розширюється, що обов'язково позначається на його першій Я-концепції - наборі інструкцій про самого себе.

Відповідно до сторінки. Згідно Виготському, саме в молодшому шкільному віці починає розвиватися самооцінка дитини, яка опосередковує його ставлення до себе, досвід своєї діяльності і спілкування з іншими людьми. Це найважливіша риса характеру, що забезпечує контроль його діяльності з точки зору нормативних стандартів і організацію дій відповідно до соціальних норм. Самооцінка відображає знання учня про результати навчальних досягнень, його думки про власні здібності в навчальній діяльності, а також його ставлення до себе як до вчителя, виконавця вимог батьків, а також його ставлення до себе як до кар'єри нових особистісних якостей (працьовитість, наполегливість, акуратність, винахідливість і т.д.).

Щоб сформувати у дитини ставлення до себе, потрібна зовнішня інформація про себе, увагу до себе з боку оточуючих її людей. Тому вона схильна привертати до себе увагу різними способами, іноді дивними (з точки зору дорослого), конфронтаціями з однолітками й порушує дисципліну в класі. Відсутність стабільності та адекватності характерна для самооцінки молодих студентів. Це пов'язано з особливостями його самосвідомості, яке обумовлено тим, що образ себе для нього невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис, учень створює свій імідж відповідно до суспільними уявленнями про моральні, естетичних і фізичних якостях людини. Його

емоційно-гідне ставлення до себе пов'язане з упевненістю в тому, що він хороший. Досвід учня й усвідомлення ним себе як гідного визнання іншими спонукає його до подальшої діяльності.

Характер юного школяра характеризується певними особливостями сфери мотивації. У цьому віці розвиваються особистісні потреби, засновані на тих, які сформувалися в дошкільному дитинстві. Перш за все, виникає потреба в іграх.

Ігрова діяльність дуже важлива для розвитку сфери мотивації учнів, в тому числі для розвитку усвідомленого бажання вчитися. У грі відбувається перехід від мотивації як пережитого і емоційно забарвленого безпосереднього бажання до узагальненої мотивації, тобто найбільш усвідомленого наміру. Діяльність не характеризується таким емоційно залученим вступом дитини в доросле життя, як гра, в якій він добровільно підкоряється різним вимогам.

З розвитком пізнавальних потреб у молодших школярів формується більш стійка мотиваційна структура, під впливом нових провідних видів діяльності мотивація навчальної діяльності стає провідною. Багато з них обумовлені процесом навчання, інші пов'язані зі змістом і формою навчальної діяльності. Таких мотивів в першу чергу цікавлять способи діяльності, процес читання, малювання і оволодіння на цій основі навчальними предметами. Інші мотиви безпосередньо не залежать від освітнього процесу. Це широкі соціальні мотиви (добре працювати, добре вчитися, вступити до коледжу після закінчення школи) і місцеві, що втілюють прагнення до власного щастя (захоплення дорослих, подарунки, отримання хороших оцінок).

Успішна навчальна діяльність визначає мотивацію, як мотивацію, породжену внутрішньою позицією. У дітей із внутрішньою позицією, виробленої для успішного навчання, заняття, пов'язані з виконанням обов'язків учня, викликають позитивні емоційні переживання, але вони втрачають привабливість випадків, що викликають інтерес в дошкільному дитинстві. Але іноді у молодших школярів (особливо в 1-му класі) зберігається сильна мотивація до гри. Це, зокрема, проявляється в їх неухильності, неухильності у виконанні завдань і концентрації в грі.

Особливості когнітивної сфери молодших школярів. У молодшому шкільному віці продовжують розвиватися основні когнітивні характеристики і процеси (сприйняття, увага, пам'ять, уява, мислення, мова). Зрештою вони перетворюються в вищі психічні функції, які характеризуються довільністю і опосередкованістю. Цьому сприяють основні види діяльності дітей цього віку в школі і вдома - навчання, спілкування, ігри, художня діяльність, робота і т. д.

Розвиток сприймання молодшого школяра. Зі вступом до школи дитина має достатній рівень розвитку гостроти зору, слуху, розрізняє форми і кольори предметів. Однак процес навчання пред'являє нові вимоги до її сприймання, оскільки для засвоєння навчальної інформації необхідна довільність і усвідомленість перцептивної діяльності.

Учні мають бути обізнані про різні соціальні моделі, відповідно до яких необхідно діяти. Спочатку їх приваблюють зовнішні яскраві ознаки предметів, вони ще не здатні концентруватися і детально розглядати інші їх особливості, і для них в кінці молодшого шкільного віку спостереження стає особливим видом діяльності, а спостережливість розвивається як риса особистості.

Розвивайте увагу молодших школярів. У молодшому шкільному віці, особливо в 1-2 класах, мимовільна увага все ще є основною. Спочатку учнів залучають тільки зовнішні аспекти предметів, подій і явищ, що заважають їм проникнути в суть, що утрудняють самоконтроль навчальної діяльності.

У молодших школярів вже сформовано довільну увагу. Цьому сприяє чітка організація дій за шаблоном, а також дії, які вони можуть контролювати, і те, як вони можуть контролювати.

У перший рік навчання в школі увага дітей ще не стабільно. У 1-2 класах його стійкість вище при виконанні зовнішніх дій і нижче при виконанні розумових дій. Тому в своїй навчальній діяльності розумові справи слід виконувати поперемінно з заняттями з малювання, креслення і замальовування фігур. Маленьким учням все ще важко приділяти увагу.

Розвиток пам'яті у молодших школярів. Молодший шкільний вік-чутливий період розвитку пам'яті, коли співвідношення мимовільної і спонтанної пам'яті

змінюється особливо динамічно. Мимовільна пам'ять також активно використовується, але інтенсивно розвивається довільна пам'ять. Спонтанне запам'ятовування найбільш продуктивно, коли завчений матеріал стає змістом діяльності учня. Під впливом навчання в цьому віці активно формується логічна пам'ять, яка грає величезну роль в засвоєнні знань.

Розвиток уяви у молодших школярів. Основною тенденцією в розвитку уяви молодших школярів є перехід від його репродуктивної форми (просте поєднання ідей) до творчої (конструювання нових образів). Їх спеціальні знання відіграють важливу роль у формуванні творчої уяви.

У віці школярів уява дитини змінюється. Спочатку уявний образ неоднозначний, але з часом стає більш точним і зрозумілим. У 1-2 класах діти відображають деякі ознаки предмета (в основному несуттєві), а в 3-4 класах вони зосереджуються на набагато більшій кількості, серед яких переважають істотні. Трансформація образу уяви на початку молодшого шкільного віку не важлива, а до 3-4 класу, коли учень отримує більше знань, образ стає більш узагальненим і яскравим на початку навчання, для появи образу важлива залежність від конкретних предметів (наприклад, залежність картинки від опису або розповіді) необхідна, а потім подумки створює новий образ.

Розвиток мислення у молодших школярів. Наочно-образне мислення популярно серед дітей молодшого шкільного віку. Під час розв'язання завдань вони спираються на реальні об'єкти або їх зображення. Думки в них заглиблюються і розширюються, вони проявляються в більш глибокому розумінні змісту засвоєних понять, оволодінні новими поняттями і маніпулюванні ними. Процес навчання стимулює розвиток абстрактного мислення, оскільки учні переходять від дій з використанням певних предметів до уявних маніпуляцій з абстрактними числами.

Розвиток мови молодших школярів. Діти молодшого шкільного віку активно вдосконалюють свої навички усного мовлення. Їх словниковий запас розширюється, і вони освоюють все більш складні граматичні структури. З початком навчання формування грамотності в учнів стає особливо важливим,

особливо читання і письмо — увага, сприйняття, пам'ять, асоціації з існуючими знаннями і символічні форми комунікації, які здійснюються за допомогою певного контексту. Завдяки їм діти встановлюють зв'язки із зовнішнім світом і впливають на свій внутрішній світ. Щоб читати, потрібно оволодіти фонетикою, навичками розшифровки графіків (букв), а щоб писати, потрібно поліпшити необхідні рухові навички. Ці форми спілкування взаємопов'язані, оскільки читання – це сприйняття змісту письмового тексту, а письмо – це передача змісту в письмовій формі.

Розвиток грамотності у молодших школярів – складний процес, що залежить від соціокультурного контексту. Діти опановують основи грамотності, взаємодіючи зі своїми батьками, братами та сестрами, вчителями та однолітками, працюючи на комп'ютерах та переглядаючи телепередачі. Характер цих взаємодій та їх роль у розвитку грамотності учнів можуть бути різними. Батьки найбільшою мірою залучені в цей процес не тільки за допомогою спеціальних занять з дітьми, а й завдяки постійному спілкуванню з дітьми. Дослідження показують, що школярі по-різному реагують на активні заняття читанням з однолітками і вчителями. Якщо вчитель допомагає дитині в процесі організованого навчання здобувати нові знання і навички, необхідні для навчання читання і письма, взаємодія з однолітками дозволяє їм обговорювати проблеми в невимушеній обстановці, ділитися своїми думками і досвідом. В цілому соціальна взаємодія дитини створює більше передумов для придбання грамотності, ніж спеціальне оволодіння елементами усного та писемного мовлення.

Основними ознаками розвитку інтелекту у молодших школярів є якість знань, вміння застосовувати їх на практиці, спрямованість матеріалу, самостійне придбання знань, нові методи навчання, темп і легкість засвоєння нових матеріалів, міцність запам'ятовування, самостійне формулювання питань, логічно впливають з відомих завдань і взаємозв'язків, пошук можливих шляхів вирішення нетипових завдань. Формування інтелекту заздалегідь визначається розвитком певних показників психічних процесів. «Точність зорового, слухового

і тактильного сприйняття. Повнота і деталізація опису картинки, яку учень бачить вперше. Як усвідомлено запам'ятовувати новий матеріал (угруповання. Самоконтроль при запам'ятовуванні); здатність помічати помилки, неточності в міркуваннях однолітків; гнучкість мислення проявляється в сприятливому зміні методу легкості і швидкості переходу від міркувань, заснованих на реальних або намальованих об'єктах, до мислення, заснованому на графіках, діаграмах, числових і алфавітних формулах. Вербальне і логічне мислення» [48].

1.2. Емоційний складник розвитку молодших школярів, його роль у соціалізації

Важливим досягненням дослідника сутності когнітивних і емоційних процесів стало велика кількість уявлень про емоції, які стали однією з підсистем свідомості і стали розглядатися як мотиватор психічної і поведінкової активності. Емоції – це тимчасові переживання всередині людини у відповідь на взаємодію із зовнішнім світом або задоволення своїх потреб.

Емоції супроводжують всі види життєдіяльності і є одним з основних факторів регуляції фізичної та психологічної активності і поведінки людини. І вони контролюють увагу, задають певні моделі поведінки, впливають на мислення та сприяють ефективній взаємодії з іншими людьми.

Стійке емоційне ставлення до важливого для людини явища називається емоцією. Одні й ті ж емоції можуть реалізовуватися різними емоціями. Емоції виникають повільніше емоцій і залежать від виховання. Наприклад, почуття відповідальності вчителя супроводжується почуттям радості за успіхи учня і т.д. отже, емоції – це ставлення людини до навколишнього світу. Відчуття проявляються через емоції.

Емоції і відчуття обов'язково супроводжують сприйняття навколишнього світу, безпосередньо звертаючи увагу на певні події, які важливі для особистості, мотивуючи певні дії, впливаючи на розумові процеси те, як людина себе відчуває, які емоції він відчуває, впливає на його думки, а від цього – на здоров'я, особисте

життя. Через дії і мова – про відносини з іншими людьми, це допомагає досягти успіху в зусиллях або зруйнувати досягнення.

Тому вміння регулювати свій емоційний стан – одна із найважливіших навичок в житті кожної людини, дитини, «змінюючи емоційний стан, людина змінює своє ставлення до навколишнього, що викликає відповідні зміни в житті» [23, с.25-27].

Поняття «емоційний інтелект» застосовується відносно недавно. Як свідчить В. В. Зарицька, у психології та професійній підготовці психолога /педагога поняття і теорія емоційного інтелекту, емоційної компетентності як важливої умови успішності особистості застосовується з 1990р. П. Селовей і Дж. Маєр, Д. Гоулман, Р. Бар-Он трактували емоційний інтелект як підструктуру соціального інтелекту, яка включає «здатність відстежувати власні та чужі почуття й емоції, розрізнити їх та використовувати цю інформацію для направлення мислення та дії» [40, с. 128].

Сучасні психологи вважають, що люди з розвиненим емоційним інтелектом стають хорошими командними гравцями і лідерами. Вони вміють домовлятися і поступатися дорогою, залишаючи приємні враження. Професійні знання, звичайно, теж необхідні людині для особистісного та кар'єрного зростання. Але емоційний інтелект ми вивчаємо не усвідомлено, а з раннього віку. Батькам варто передбачати вплив емоційного інтелекту на формування майбутнього дітей, допомогти розібратися із багатогранними емоціями.

Тренування емоційного інтелекту проводиться в емоційні моменти життя, як би буденно це не звучало. «Приділяючи увагу емоційному вихованню, батьки можуть підвищити ступінь довіри до сім'ї, впливати на своїх дітей в потрібних обставинах і розвивати цілісну, впевнену в собі особистість» [60].

Отже, що ж таке емоційний інтелект? Це інтегрована властивість особистості, яка включає емоційні та інтелектуальні елементи, сприяє розумінню власних емоцій та емоцій інших людей, сприяє адаптації до суспільства, самопізнанню та самовдосконаленню.

Основи емоційного інтелекту закладаються в сім'ї, формування продовжується в освітніх установах.

Виділено кілька напрямів для розвитку емоційного інтелекту у школярів:

- розпізнавання своїх почуттів і емоцій;
- розпізнавання почуттів і емоцій інших людей;
- мати свої власні почуття і емоції;
- взаємодія і комунікація з іншими людьми.

Ці напрями забезпечують формування таких компонентів, як мотивація (цінність), пізнання (знання), поведінка та самопізнання.

Молодшим шкільним віком в психології називають період емоційних реакцій, тобто саме молодші школярі найбільш сприйнятливі до переживань. Якщо поведінка дошкільника наївно, безпосередньо, зрозуміло відкрита оточенню, то у юного школяра є своя внутрішня життя, на його поведінку не впливають всі її прояви.

Цілеспрямований розвиток соціальних і емоційних здібностей дитини лежить в основі зростаючої складності його соціальних відносин і емоційних переживань. Крім того, «розвиток дитини в цей період характеризується появою соціальних мотивів поведінки, формуються основи дитячої самооцінки і довільності поведінки, починають розвиватися естетичні, моральні та інтелектуальні почуття» [29].

Існують деякі відмінності у функціонуванні мозку між дівчатами та хлопчиками. Отже, дівчатка розвивають здатність вербально виражати емоції швидше, ніж хлопчики, тому що у них трохи розширюються мозкові структури, відповідальні за емоції і їх пам'ять. Дівчата орієнтовані на моральний сенс своїх вчинків, що дозволяє їм більш тонко розрізняти свій емоційний стан. Вони виражають емоції точніше, ніж хлопчики, замінюючи фізичні емоційні реакції вербальними. Однак у хлопців немає мовних центрів, які розвинені так само, як у дівчат, і скоординованих один з одним, тому вони використовують менше слів для опису свого стану. У віці 10 років хлопчики і дівчатка істотно не відрізняються в прояві агресивної поведінки: якщо вони відчувають почуття

гніву, то проявляють фізичну агресію вже в 12-13 років, дівчатка набувають досить відмінні навички в тактиці невербального вираження емоцій, а хлопчики використовують фізичні дії як засіб від відвертого гніву.

Дослідники гендерних відмінностей в емоційних реакціях І.Андрєєва, Е.Носенко, Н. Коврига вважають, що різниця між хлопчиками і дівчатками в поведінці і сприйнятті обумовлена вихованням і розширеним розумінням ступеня маскулінності і жіночності.

Учні емоційно вразливі. У них розвивається самооцінка, і їх зовнішнє вираження – це реакція гніву на позитивний досвід приниження та захоплення їх особистістю.

Почуття симпатії розвиваються і відіграють важливу роль у формуванні невеликих груп у класах та добровільних підприємствах. Взаємини в класі є фактором формування моральних почуттів дитини, зокрема, почуттів дружби, товарищкості, обов'язку, людяності. Першокласники схильні переоцінювати свої моральні якості і недооцінювати їх серед однолітків. З віком діти стають більш самокритичними.

Основними потребами дітей в початковій школі є: «емоційний контакт, визнання, оцінка поведінки і звичок, визначення своєї позиції у відносинах з оточуючими, придбання нових знань і умінь для навколишнього світу, дружба, товарищкість, повага до особистості, самоповага, визнання навколишнього середовища» [40, с.129].

Результати емпіричних досліджень показали, що лише невеликий відсоток молодших школярів здатний розпізнавати власні емоції та емоції інших людей, встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між переживаннями та їх симптомами, контролювати свої емоції та пригнічувати або проявляти їх відповідно до обставин та кодексів поведінки. Такі учні легко і невимушено встановлюють емоційний контакт з однолітками і дорослими, проявляють емпатію під час спілкування, часто набувають статусу лідера, успішно адаптуються до нових умов і сприяють поліпшенню соціально-психологічного клімату в колективі.

Але більшість учні початкових класів мають такі характеристики емоційного інтелекту:

- «не вміють розпізнавати свої власні або чужі емоції, не розуміють причин їх виникнення, і тому, за винятком основних почуттів страху і радості, вони не розуміють емоційного стану оточення;

- не здатні спілкуватися один з одним, оскільки не в змозі контролювати свої емоції, особливо негативні емоції;

- для них характерне емоційне невігластво, відсутність самомотивації та емпатії.

Основними джерелами емоцій для дітей молодшого шкільного віку є пізнавальна та ігрова діяльність, спілкування з однолітками» [23, С. 52].

Сучасність вимагає від особистості студента гнучкості, толерантності та адаптивності. Багато дослідників підкреслюють важливу роль емоційного інтелекту в адаптації до вимог навколишнього середовища. Дж. Меттьюс вказує, що «в одному середовищі риси особистості можуть адаптуватися, а в іншому – можуть бути неадаптивними. Емоційний інтелект дозволив визначити міру відповідності між особистістю та навколишнім середовищем і, отже, був визнаний пов'язаним з психологічним благополуччям» [17].

Беручи до уваги вищевикладені положення, для розвитку емоційного інтелекту школярів необхідно розвивати позитивний емоційно-психологічний клімат, грамотну психолого-педагогічну підтримку дітей, а також уміння долати їх.

Поряд із загальним розумовим розвитком молодших школярів поліпшується і активність їх аналітичних інструментів. За словами вчених, «розвинений сенсорний апарат дозволяє молодшим школярам пізнавати різноманіття предметів, природних явищ, виробів/продуктів життєдіяльності людини, сприяючи тому, що учні стають більш чутливими до гармонійних і дисгармонійним сполученням кольорів, звуків, рухів» і т. д. [17].

Підвищена чутливість, тобто, сенситивність молодших школярів, обґрунтована художнім типом їх особистості, для якої характерні: схильність до

естетичної та художньої діяльності; вразливість, емоційність, образність сприймання, тобто, якості, якими володіють діячі мистецтв і талановиті читачі, глядачі, слухачі музики. «Зростає й рівень естетичних переживань молодших школярів, збагачуються їхні почуття, підвищується загальна культура. Сенсорна відкритість, емоційна чутливість, особлива сприйнятливність учнів молодшого шкільного віку до мистецтва стають основою розвитку у них спостережливості, естетичних почуттів, що є необхідним для виховання емоційної культури» [50].

Відтак, емоційний інтелект молодших школярів розглядається більшістю дослідників в якості головного складника успіху, як в міжособистісних стосунках, так і в професійній діяльності. М. Зайднер вважає таку ситуацію невинуватеною, проте стверджує, що «емоційний інтелект школяра має особливе значення в діяльності, пов'язаною із спілкуванням. Безумовно, соціономічна діяльність вимагає розвинені емпатичні здібності, уміння управляти мотивацією, навички емоційної регуляції. Проте найбільше значення розвинений емоційний інтелект має для особистості, діяльність якої пов'язана не просто із спілкуванням, але з постійними і насиченими міжособистісними стосунками, які виникають у процесі діяльності в сучасній початковій школі» [17].

Емоційний інтелект формується насамперед у сім'ї: «емоційна культура батьків, стиль стосунків, вправляння дітей у розумінні та виразі емоційних станів та емоцій інших людей, виховання моральних почуттів, прищеплення звичок у ставленні до виконання обов'язків, інших членів сім'ї, тварин, речей» [40, с 129].

На думку Д. Гоулмана, рівень емоційності батьків опосередковано успадковують діти. У освічених і заможних батьків спадкоємці завжди більш розвинені емоційно та інтелектуально, ніж у неосвічених, а також і малозабезпечених сім'ях. Дослідник стверджував що бідність руйнує дитячий мозок і програмує на життя в бідності. Коли ж сім'я втрачає для дитини першорядне значення для розвитку, таким розвивальним середовищем стає група ровесників, друзів, однокласників.

У шкільному віці не лише сім'я, а й школа є найближчим середовищем, яке слугує орієнтиром для реалістичного самоприйняття і самооцінки, що і впливає на становлення механізмів саморегуляції та самоконтролю, надає дитині впевненості в міжособистісній взаємодії. «Емоційна взаємодія з соціумом допомагає пізнавати довколишній світ, вивчати безпечне та небезпечне середовище, закономірність прояву явищ та подій у ньому. Емоційні прояви в дитини стають глибокими і тривалими, якщо пов'язані з її життєво важливими потребами» [23, с.50-51].

Учителям слід цілеспрямовано вибудовувати систему роботи з розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Насамперед слід визначитися з тим, із якими емоціями та почуттями необхідно знайомити учнів залежно від їхнього віку. Першокласників необхідно знайомити з базовими емоціями, доступними та близькими їм для розуміння: радістю, смутком, страхом, гнівом, соромом. Поглиблення змісту знайомства з емоційно-почуттєвою сферою для учнів 2 класу: гнів, сум, страх, радість, любов, здивування, огида, сором. Для ознайомлення з емоційно-почуттєвою сферою учнів 3 класу пропонуємо розширити спектр за К. Ізардом: «інтерес, здивування, радість, страждання, горе, депресія, гнів, відраза, зневага, ворожість, страх, тривога, сором. Наступний рік навчання присвятити знайомству з емоціями за Б. Додоном: альтруїстичні, комунікативні, глоричні, практичні, романтичні, гностичні, естетичні, гедонічні, акизитивні, мобілізаційні» [40, с.129].

Тим часом у програмах підготовки вчителів початкових класів спостерігається відсутність/недостатність навчання щодо емоційного інтелекту та засобів його інтегрування в повсякденну діяльність та освітнє середовище, мало приділяється уваги або взагалі не береться до уваги цей процес. Хоча, за нашими спостереженнями, наявність в учня початкової школи сформованого емоційного інтелекту, його розвиток позитивно впливає на подальше навчання, розумовий розвиток особистості.

Усвідомлення вчителями важливості наявності в школі емоційного інтелекту сприяє направленості їх освітньої діяльності. Адже «кожна емоція – це

прояв певної поведінки; здійснення поступків; жести та слова, за допомогою кожна особистість може пояснити свою поведінку та дії» [Помилка! Джерело посилання не знайдено., с.11].

З метою розвитку емоційної компетентності, навчання керування емоціями актуальним є вдосконалення процесів усвідомлення й емоційної оцінки реальності. «Головним способом розвитку емоційного інтелекту є стимулювання фантазій та уяви учнів, застосування сюжетно-рольових ігор, як основного засобу розвитку емоційного інтелекту. На думку психологів, не можна пропускати ігрову стадію розвитку дитини, коли відбувається формування основ розвитку емоційного інтелекту» [9].

Розвиток емоційного інтелекту значно підвищує ефективність реагування дитини в різних соціальних сферах і здатність відчувати себе щасливою.

Діти з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють свої емоції і почуття інших людей, можуть ефективно керувати своєю емоційною сферою, і тому в суспільстві їхня поведінка більш адаптивна і вони легше досягають своїх цілей у взаємодії з оточенням. Розвиваючи емоційний інтелект, можна знайти баланс між розумом та почуттями та наблизитись до відчуття гармонії у житті.

Отже, розвиток емоційного інтелекту молодших школярів – завдання першочергової важливості. Воно є актуальним у світлі психолого-педагогічного підходу до вирішення проблеми соціальної адаптації дітей у суспільстві шляхом підвищення рівня сприйняття і розуміння іншої людини як особистості, а також, що дуже важливо, вирішенням проблеми емоційного здоров'я дитини [29].

1.3. Вплив художніх творів на формування позитивного емоційного інтелекту в учнів початкової школи

«Тільки те знання буде прищеплене, яке пройшло через почуття учня, все інше є мертво знання, що вбиває всяке живе ставлення до світу», – Л. С. Виготський.

«У світі читацьку грамотність безпосередньо пов'язують із причинами, чому люди читають; якщо широко, то ці причини включають читання для

отримання насолоди та задоволення якихось особистих інтересів, для навчання та участі в суспільному житті» – зазначено в рамковому документі одного з провідних міжнародних досліджень грамотності читання PIRLS серед дітей молодшого шкільного віку.

«Тексти оповідного типу посідають провідне місце в багатьох національних і міжнародних дослідженнях. Деякі з таких текстів постають як розповіді про світ, яким він є (чи був), і, таким чином, називаються фактуальними чи нон-фікшн. Тексти фікшн мають більш метафоричне відношення до світу, репрезентуючи його таким, яким він мав би бути, чи таким, яким він здається» - так зазначають автори міжнародного дослідження PISA.

В інших великих дослідженнях, особливо на шкільному рівні (Національне дослідження прогресу в освіті (NAEP), дослідження читацької грамотності MEA (IEARLS) та Міжнародна програма оцінки читацької грамотності MEA (PIRLS)), основною класифікацією тексту є художня література або за лініями художньої літератури, тексту та нехудожнього тексту. Автор використовує типову форму та структуру тексту під час написання художньої літератури, тому ця різниця стає все більш розмитою. Отже, в PISA для оцінки грамотності читачів "необхідно" відносити як власне текст де-факто, так і художній текст, причому до того чи іншого.

Звичайно, навіть таке широке визначення мети читання художніх творів, яке пропонується в шанобливому дослідженні, заснованому на збалансованій науковій основі, може бути дещо спрощено, оскільки при зверненні до літературних творів у читача може бути багато індивідуальних цілей. «Розширювати світогляд, розвивати естетичні смаки, відчувати певні емоції і т.д. але як би ви не визначали мету читання художніх текстів, ясно, що ці тексти дуже важливі для розвитку особистості дитини. Тому традиційно в російських початкових школах увага зосереджена на формуванні естетично багатого, духовного, емоційно зрілого, придатного для формування творчої особистості, і в той же час на тому, щоб закласти більш-менш міцну основу для продовження вивчення курсів літератури на наступному рівні освіти» [35, с.77].

Іншими словами, твори мистецтва мають величезний потенціал для розвитку ментальної складової частини особистості дитини. Діти, чий емоційний досвід ще досить скромний, відчують нові емоції і враження, формують навички поведінки з різними емоційними станами і т. д.

Щоб підготувати дитину до психічно самостійного життя, необхідно познайомити його зі світом книг. Книга повинна стати другом, наставником і мудрим учителем для кожного вихованця. Момент, коли книга входить в життя дитини як духовна потреба, є початком Самовиховання думок, почуттів, поглядів і переконань [57].

У той же час вчителям початкових класів слід визнати, що в роботі з молодшими школярами над художніми текстами можна розвинути не тільки елементи вміння читати, які найкраще формуються в процесі взаємодії дітей зі світом художньої літератури, а й «емоційне переживання прочитаного, здатність до розуміти дії інших і т.д. також існує безліч навичок, пов'язаних з роботою з інформаційними текстами. У контексті інтегрованого навчання дуже легко реалізувати такий підхід до літературних творів, гарантуючи при цьому якісну роботу з художнім текстом як естетичним феноменом» [35 с. 77].

Також важлива роль в підготовці дитини до подальшого якісного засвоєння знань, навичок і умінь на етапі шкільного життя повинна належати дошкільним освітнім установам і створювати умови для повноцінного, інтелектуального і духовного розвитку вихованців. Художня література продовжує залишатися одним з важливих засобів виховання людини в дошкільному дитинстві. І маленькі діти люблять слухати казки, читати книги, вивчати вірші, грати, малювати та переходити до музики. Вона не головна, тому що художня література – «це скарбниця культури, джерело реальних знань і сильних вражень, джерело знайомства з незвичайними, чудовими, фантастичними, вигаданими речами, але вона важливий учитель, путівник по життю, старої і сучасної, як вдома, так і за кордоном, різні за жанрами, ілюстраціями, дитячі та дорослі – вона являє собою дитячу субкультуру.

Художник є ключовим елементом її персоніфікації та натхнення. Самоосвіта, особисте і духовне життя починаються з книг» [57].

Однак, сучасні батьки все менше знаходять часу для годин, проведених у духотворчій атмосфері художнього читання. Тому першочерговим завданням дошкільних навчальних закладів є педагогізація батьків щодо ролі художнього читання у встановленні дитячої особистості, формуванні читацьких інтересів дітей дошкільного віку. Не останнє місце у цьому процесі належить дитячим бібліотекам, видавництвам дитячої книги, які мають проводити заходи щодо популяризації дитячої літератури для дітей дошкільного віку, дитячого читання [26].

Дитячі книги в професійних творах розглядаються як засіб духовного, морального і естетичного виховання. Дитяча література є головною основою освіти, оскільки «формує моральні почуття і цінності, норми моральної поведінки і сприяє естетичному сприйняттю» [12].

Дитяча література, як частина загальної літератури, відіграє дуже важливу роль у вихованні дітей. Це єдина література в світі, яку по праву можна назвати великою літературою для юних читачів. «Художні книги впливають на розумовий розвиток дитини, розвивають мислення дитини, підводять його до узагальнень і висновків, спонукають до порівняння, розвивають пам'ять і уяву. Це допомагає краще зрозуміти навколишнє життя, прояснити думки дитини, поповнити його досвід і розширити кругозір. Яскраві образи, образна і точна мова, художні ілюстрації розвивають смак дитини, почуття прекрасного і впливають на розвиток його творчої уяви» [57].

Література допомагає ефективно розібратися в реальних загальнолюдських проблемах і збагатити особистий досвід читача. Творча уява письменника відіграє особливу роль у створенні художніх образів. У художньому пізнанні воно виступає як найважливіший фактор, тому що без нього немає самого образного мислення.

Під час вибору книги необхідно враховувати, що літературний твір повинен володіти пізнавальною, естетичною та моральною функціями, тобто він

повинен бути засобом духовного, морального і естетичного виховання дитини [12].

Вникаючи в змістовну інформацію в тексті, учні здатні розпізнавати емоції персонажів, пояснювати причини їх емоційних реакцій, висловлювати своє ставлення до подій, розуміти вплив емоцій на їх подальший розвиток і прогнозувати подальший розвиток сюжету. «Грунтуючись на подіях художнього твору, дітей слід вчити тому, як давати поради своїм емоціям, допомагати собі та іншим людям вирішувати психічні проблеми» [55, С.70].

Літературна критика виділяє теми, проблеми, ідеологічні та емоційні оцінки в рамках змісту. У літературній і художній формі – зображення сюжетів (персонажів, подій, вчинків, діалогів, монологів, портретів і психологічних особливостей персонажів), мовних структур і композиції. Дуже важливим аспектом є також те, що вчитель рідною мовою працює над виразністю текстової передачі, літературознавчим аналізом художніх текстів, що допомагає дитині зрозуміти основні думки автора, характер дійової особи, їх взаємини, мотиви вчинків. Опануйте засобами емоційної та образної виразності (базовою інтонацією) розставте логічний наголос і паузи. Виробіть правильну вимову, хороші слова.

«Пояснення незнайомих слів-обов'язковий прийом, що забезпечує повноцінне впізнавання твору. Необхідно пояснити значення цих слів, не розуміючи, що основний зміст тексту, характер зображення і поведінку персонажа будуть незрозумілі. Варіанти опису різні: навмисне використання іншого слова при читанні прози, вибір синонімів, вчитель читає, одночасно знайомлячи дітей з картинками, ілюстраціями, аналізуючи текст, слід пам'ятати, що не всі слова вимагають тлумачення» [12].

Художні тексти слід розглядати як засіб, що допомагає пояснити дитині складні життєві концепції за допомогою художніх образів, щоб сформувати більш раціональну емоційну реакцію на можливі дії людини. «Разом з учителем учень може засуджувати, схвалювати, узагальнювати і брати як приклад вчинки

літературних персонажів. Враження від літературних творів діти можуть пронести через усе своє життя» [55].

Художня література дуже впливає на світогляд дитини і формування патріотичних почуттів, вчить дітей і заохочує благородні вчинки – формує моральні якості особистості. Отже, після знайомства з книгами про кращих людей нашої країни, Героїв праці, у дитини виникає бажання наслідувати їх, виховуються певні риси особистості: сила волі, мужність, вміння долати труднощі, розвиваються дружба, колективізм, товариська Солідарність. Читаючи книги про досягнення нашої країни, дитина пишається своєю Батьківщиною і любить її. Завдяки художній літературі діти дізнаються про внутрішній світ людини, емоціях, вчинках, ставлення до інших людей і природі - найскладнішому для розуміння – в більш близькою і наочною образній формі світ людини, його емоції, мотиви вчинків, художні слова полегшують сприйняття ідей, роблять їх конкретні, наочні і переконливі, сприяють формуванню моральних думок, концепцій. Без цього неможливе формування особистості. У процесі художнього сприйняття думки і почуття виступають неподільними, тому що у відношенні дитини до того чи іншого героя вже присутні оціночні моменти, а оцінка – це результат аналізу і синтезу. Чуттєве і раціональне єдність характерно для художнього сприйняття взагалі, і для сприйняття у дітей зокрема. Це єдність думок і почуттів в процесі сприйняття обумовлено тим, що сам твір мистецтва проявляється як інтеграція цих принципів – чуттєвого і раціонального. Слухаючи розповіді, чарівні казки, учень проявляє особливу внутрішню активність, співпереживає герою його вчинків.

У процесі переживання виробляються відповідні уявлення, концепції і певне ставлення до всього, що його оточує. Авторам і видавцям дитячих книг, педагогам, які працюють з дітьми, слід відштовхуватися від цієї особливості сприйняття дитиною творів мистецтва [57].

Уроки літературного читання повинні бути творчо й емоційно насиченими та яскравими. Існує неймовірна кількість способів формування емоційного інтелекту, які можуть задовольнити різні уподобання та потреби у розвитку

компонентів емоційного інтелекту. Основна мета їх використання – змінити ставлення до себе і навколишнього світу, створити якісні позитивні зміни в їх відносинах з самими собою та іншими людьми.

Охарактеризуємо кілька з них.

Арт-терапія. Це поширений спосіб впливу на емоційний стан дитини за допомогою художньої творчості. Основна мета використання методу – гармонізувати розвиток особистості через формування здатності до самовираження і самопізнання. Заняття арт-терапією включають в себе живопис, креслення, ліплення, музику, театр і різні види творчої ручної роботи з використанням різних матеріалів. Образи художньої творчості, створені дітьми, відображають всі види підсвідомих процесів: страх, внутрішній конфлікт, негативні спогади, жахливі сни. На відміну від рефлексів, що вимагають словесного вираження емоцій і переживань в собі, дитина висловлює приховані пригнічені емоції в експресивній формі на мові символів, виснажуючи їх, даючи вихід агресії в соціально прийнятній формі і допомагаючи позбутися від негативних переживань.

Завдяки мобілізації творчого потенціалу дитина стає більш активним, долаючи апатію, отримуючи яскраві емоції у вигляді задоволення від творчості, задовольняючи потребу в самореалізації, активізуючи внутрішні механізми саморегуляції і зцілення.

За допомогою арт-терапії досліджуються почуття і емоції, підвищується самооцінка, вносяться корективи в позитивні емоційні стани, поліпшується самосвідомість. Найбільш важливою вимогою для використання арт-терапії є схвалення і прийняття всіх продуктів творчої діяльності, незалежно від їх змісту, форми або якості виконання.

Казкотерапія – це метод, спрямований на розвиток творчого мислення, уяви, активного спілкування і соціальної чутливості. Він вчить школярів оптимально шукати нестандартні, але соціально позитивні шляхи виходу зі складних життєвих ситуацій, готує нервову систему до напружених емоційних ситуацій, переживань символічного стресу і свідомої активної профілактики

стресу. Молодші школярі дуже емоційно реагують на події казок, які виражаються в активному спілкуванні.

Казкові тексти і образи дозволяють учням співвідноситися з власним життям, формують основу цікавих дискусій, визначають цінність поведінки людини і оцінюють його поведінку в категорії "добро і зло".

К.Д. Ушинський психологічно обґрунтував, чому діти люблять казки. Це, на його думку, слід пояснювати особливостями дитячої уяви і крайньої крихкістю дитячого мозку, нездатністю відрізнити його від образу уяви. Недостатній досвід і вузьке коло знань змушують дитину вірити в щось особливе і сприймати вигадку як реальність. К.Д. Ушинський дав кілька методичних порад про те, як найкраще використовувати казку. «Кожну казку слід прочитати кілька разів, а потім повернутися до неї. Діти люблять повторювати казки, але вони не повинні обмежуватися тільки читанням казок. Дітей слід заохочувати до самостійного розповідання казок. Цей метод, при якому найкомпетентніша дитина спочатку розповідає це. Інші слухають його, помічають, що те, що він пропустив, те, що він сказав, не схоже на казку, і доповнюють її, найкраще підходить для розвитку усного мовлення у дитини» [57].

Веселі книги займають важливе місце в дитячому читанні рідною мовою. Це сприяє вихованню почуття гумору, почуття гумору пов'язане з переживанням позитивних емоцій, зауваженням цікавих речей в житті, розумінням жартів інших, самостійним сміхом дітей під час підрахунку книг, тизерів, діалогів з мультфільмів, гумористичних жартів і т.д. що міститься в них дотепність доступно дітям у віці 5-7 років. Використовуючи веселі книжки для виховання почуття гумору у дитини, необхідно поступово ускладнювати знайомство зі змістом мультфільмів. Починати слід з читання творів, в яких яскраво виражена ситуація в мультфільмі, вони засновані на динаміці поведінки і психоаналізі об'єктів. У свою чергу, можна переходити до більш складних творів, у тому числі комедійних, заснованих на нелогічності дії, абсурдності висловлювання, відображенні негативної натури персонажа. Для того, щоб діти розкрили зміст мультфільму, потрібно більше розумових зусиль. Кумедні історії з мультфільмів

повинні мати доступний і цікавий для дитини сюжет завдяки викладу рідною мовою, яку дитина знає, чує і поважає. Важливо отримати зображення в тій художній формі, яку дитина запам'ятає. Ритмічні, римуються і звучать вірші роблять цікаві історії ще більш привабливими для молодших учнів [12].

Ось кілька завдань, які наочно демонструють, як вчителі можуть розгорнути свою роботу зі своїми учнями, щоб зрозуміти почуття як персонажів, так і читачів твору і обговорити причини, які їх викликали. Така робота не повинна бути формальною, і вчитель повинен враховувати ставлення дитини до того, що він прочитав або почув/побачив, а також розуміти і приймати той факт, що не всім дітям подобається ця робота. «Часто останнє може бути пов'язано з тим, що дитина звикла блокувати емоції, які викликало у нього художній твір. У цьому випадку вона скаже, що твір їй не сподобалося. Крім того, робота може не зацікавити подробицями її теми, жанру. Це може викликати нудьгу у деяких студентів. Тому, «якщо вчитель дійсно піклується про розвиток емоційного інтелекту, він повинен обговорити з учнем його різні почуття і емоційні стани з приводу прочитаної ним роботи: від задоволення до нудьги» [35, С.78].

Обговорення уподобань дітей, замість того щоб нав'язувати дітям свої власні оціночні судження щодо того чи іншого завдання — це дає змогу вчителям розширювати емоційний і чуттєвий досвід учнів. «Особливе значення в цьому контексті має робота з використанням різних засобів для корекції почуттів і емоцій» [35, с.79].

«Сам літературний твір має безпосередньо впливати на моральні почуття. Літературні твори моральні і закохують в себе моральними вчинками, моральними почуттями і моральними думками, вираженими в цьому творі», - говорить К.Д. Ушинський, підкреслюючи роль дитячого читання в моральному становленні дітей [12].

Отже, резюмуючи все вищесказане, можна сказати, що українська література для дітей, в тому числі і класична література, завжди нова, але маловідома, всі аспекти життя, особливо дитяча література, написана рідною

мовою, вчить людей розуміти і виховувати людяність, є джерелом духовного збагачення для майбутніх поколінь.

Висновки до першого розділу

Основними ознаками розвитку інтелекту у молодших школярів є якість знань, вміння застосовувати їх на практиці, спрямованість матеріалу, самостійне придбання знань, нові методи навчання, темп і легкість засвоєння нових матеріалів, міцність запам'ятовування, самостійне формулювання питань, логічно впливають з відомих завдань і взаємозв'язків, пошук можливих шляхів вирішення нетипових завдань. Формування інтелекту заздалегідь визначається розвитком певних показників психічних процесів.

Важливим досягненням дослідника сутності когнітивних і емоційних процесів є велика кількість уявлень про емоції як однієї з підсистем свідомості і розглядаються як мотиватор психічної і поведінкової активності.

Діти з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють свої емоції і почуття інших людей, можуть ефективно керувати своєю емоційною сферою, і тому в суспільстві їхня поведінка більш адаптивна, вони легше досягають своїх цілей у взаємодії з оточенням. Розвиваючи емоційний інтелект, можна знайти баланс між розумом та почуттями та наблизитися до відчуття гармонії у житті.

Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів – завдання дуже нагальне й важливе. Воно є актуальним у світлі психолого-педагогічного підходу до вирішення проблеми соціальної адаптації дітей у суспільстві шляхом підвищення рівня сприйняття і розуміння іншої людини як особистості, а також, що дуже важливо, вирішенням проблеми емоційного здоров'я дитини.

Щоб підготувати дитину до психічно самостійного життя, необхідно познайомити його зі світом книг. Книга повинна стати другом, наставником і мудрим учителем для кожного вихованця. Момент, коли книга входить в життя дитини як духовна потреба, є початком Самовиховання думок, почуттів, поглядів і переконань.

Дитяча література, як частина загальної літератури, відіграє дуже важливу роль у вихованні дітей. Це єдина література в світі, яку по праву можна назвати великою літературою для юних читачів. Література допомагає ефективно розібратися в реальних загальнолюдських проблемах і збагатити особистий досвід читача. Творча уява письменника відіграє особливу роль у створенні художніх образів. У художньому пізнанні воно виступає як найважливіший фактор, тому що без нього немає самого образного мислення.

Художня література дуже впливає на світогляд дитини і формування патріотичних почуттів, вчить дітей і заохочує благородні вчинки – формує моральні якості особистості.

Українська література для дітей, в тому числі і класична література, завжди нова, але маловідома, всі аспекти життя, особливо дитяча література, написана рідною мовою, вчить людей розуміти і виховувати людяність. Справа в тому, що це стане джерелом духовного збагачення для майбутніх поколінь.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА З ПЕРЕВІРКИ ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Методика дослідження рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів.

На констатувальному етапі експерименту здійснювалося вивчення рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів початкових класів.

Експериментальною базою було визначено Нижньосироватський ліцей імені Бориса Грінченка. Об'єктом дослідження були обрані учні двох третіх класів (3-А і 3-Б) – по 25 учнів в кожному. Загальна кількість випробовуваних складала 50 осіб віком 9 років (42 респондента) і 10 років (8 респондентів). У дослідженні взяли участь 50 учнів двох третіх класів (3-А і 3-Б), 7 батьків, 8 вчителів, які мають однакову кваліфікацію і стаж понад 15 років, практичний психолог, директор Нижньосироватського ліцею імені Бориса Грінченка. Дослідження здійснювалося поетапно протягом 2022-2023 навчального року: вересень 2022 року – констатувальний; жовтень-квітень 2023 – формувальний; травень 2023 – контрольний етапи.

Зміст констатувального експерименту:

- 1) дослідження, спрямоване на визначення рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту, що передбачає сформованість в учнів 3-х класів;
- 2) виконання тестових завдань передбачає виявлення складників позитивного емоційного інтелекту.

Завдання констатувального етапу дослідження: вивчити державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів початкової школи в розділі «Літературне читання»; розробити, науково обґрунтувати та узгодити з вчителями специфікацію тестових завдань; провести тестування за розробленими тестовими завданнями; проаналізувати результати спостереження, анкетування вчителів та результати тестування учнів, зробити

ВИСНОВКИ.

Виконуючи завдання констатувального експерименту, у дослідженні рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів третіх класів ми брали до уваги два аспекти: 1) емоційний вимір, що визначає сформованість позитивного емоційного інтелекту, який має бути сформованим в процесі читання учнями художньої літератури; 2) когнітивний вимір, змістом якого є визначення розвитку процесів мислення, які мають розвинути й застосовувати учні в процесі сприймання художніх літературних творів.

Для з'ясування сутності сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів третіх класів та її вимірів у контексті дослідження було проаналізовано нормативні документи, наукову літературу з досліджуваної проблеми, концепцію Нової української школи; Державний стандарт початкової освіти; підручники й посібники з літературного читання, чинні вітчизняні навчальні програми з літературного читання для початкової школи (3 клас).

Комплекс методів дослідження сформованості позитивного емоційного інтелекту молодших школярів становлять: спостереження, усне та письмове опитування, тестування, бесіди (Додаток А).

Для визначення рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів обрано адаптовані до вікових особливостей учнів 8-11 років, методики за рекомендаціями концепції Нової української школи (С. Дерев'янка, М. Шпак, О. Пилипенко), опитувальники (Н. Холл, Д. Люсин), Тест Дж. Мейера і П. Селовой та ін.

Відповідно до визначеної концепцією НУШ, Державним стандартом початкової освіти структури основного змісту формування емоційного інтелекту обґрунтовано критерії та показники сформованості позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Критерії, показники і методики для оцінювання рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів третіх класів

Критерії	Показники	Методики
1	2	3
Розуміння емоцій, розвиток самосвідомості	Уміння визначити джерело емоції, розпізнавати зв'язок між емоціями і словами, розуміти свої емоції та емоції інших людей, пов'язані як з внутрішніми, так і з зовнішніми; розвиток почуття емпатії, здатності до розуміння внутрішнього світу інших людей.	«Словник емоцій» Тест «Експресія обличчя», «Назвіть почуття, що переживає людина», «Розуміння емоційних станів»
Точність оцінки та вираження емоцій, усвідомлення своїх і чужих емоцій	Розуміння власних емоцій, емоцій інших людей, що пов'язані як з внутрішніми, так і з зовнішніми подіями; сформованість комунікативних навичок та уміння вирішувати конфлікти; впізнавання емоцій літературних персонажів, героїв фільмів, портретів, творів образотворчого мистецтва.	«Розуміння емоційних станів», Тест визначення ЕІ (Дж. Мейер і П. Селовей) Опитувальник Д. Холла, Опитувальник «Емін» (Д. Люсин)
Управління емоціями	Уміння враховувати емоції при вирішенні завдань, прийнятті рішень і виборі власної поведінки та соціально значущих мотивів поведінки; прояви агресивності і антисоціальної поведінки; наявність лідерських якостей, навичок міжособистісного спілкування.	«Вивчення емоційних проявів дітей», «Як ти почувашся?», Опитувальник Д. Холла. Опитувальник «Еммин» (Д. Люсин)
Використання емоцій в розумовій діяльності	Стан розвитку когнітивної сфери; впевненість в собі; почуття само-сприйняття, усвідомлення власної індивідуальності; уміння ефективно взаємодіяти з людьми; творчі прояви в діяльності.	Тест визначення ЕІ (Дж. Мейер і П. Селовей) Опитувальник Д. Холла. Опит-к «Емін» (Д. Люсин)

Оцінюючи відповіді учнів, ми виходили з того, що для показника сформованості позитивного емоційного інтелекту учні повинні засвоїти не лише зміст художнього літературного твору, а й володіти низкою емоційно-

когнітивних умінь, значущих для сприймання та аналізу художньої літератури і застосування їх у практичному житті (знання; застосування; міркування). Згідно з вимогами Державного стандарту початкової освіти та концепції НУШ визначено 3 рівні сформованості позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів: високий, середній, низький (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Рівні сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів третіх класів

Рівні	Показники
Високий	Розуміє емоції – власні та інших; уміє розпізнавати зв'язок між емоціями і словами. Уміє визначити джерело емоції, впізнає емоції літературних персонажів, героїв фільмів, портретів; характерна чуйність, толерантність, тактовність, інтерес до інших людей; здатний до реальної дієвої допомоги; відчуває настрій людини, уміє викликати в інших позитивні емоції та стримувати негативні, здатний до вирішення конфлікту. Ефективно взаємодіє з людьми; має сформовані комунікативні навички, лідерські якості, адекватну самооцінку; усвідомлює власну індивідуальність та індивідуальність інших; когнітивна сфера розвинена; враховує емоції при вирішенні завдань, прийнятті рішень і виборі власної поведінки, соціально значущих мотивів поведінки; має позитивне ставлення до світу; творчо підходить до вирішення завдань; здатний до емоційного підсилення мислення.
Середній	Сприймає емоції і наміри інших людей, не завжди помічає приховані емоції інших; уміє викликати в інших позитивні емоції та не завжди стримує негативні; важко вивести на довірливу розмову, дитина «закрита», не вміє виставляти свої емоції, тримає їх під контролем; може мати схильність до маніпулювання людьми або до зайвої довірливості; до близьких проявляє емпатію; не завжди враховує емоції при вирішенні завдань, прийнятті рішень і виборі власної поведінки; має позитивне ставлення до світу; вирішує завдання на належному рівні; не завжди здатний до емоційного підсилення мислення.
Низький	Не бачить та не відчуває справжніх намірів інших, а отже, схильний довіряти всьому, що чує і бачить, або навпроти не довіряти нікому; може мати прояви агресії, конфліктувати; не враховує емоції при вирішенні завдань, виборі власної поведінки; самооцінка або надмірно завищена або занижена; не завжди керує власною поведінкою; не відгукується на почуття, не вміє співпереживати; йому важко спілкуватися.

Результати проведеного тестування досліджуваних учнів третіх класів

подано в таблиці Д2.3 і Д2.4 (Додаток Б). Результати кількісного аналізу проведеного тестування з метою визначення рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів зведено у Табл.2.5.

Таблиця 2.5

Кількісний аналіз результатів тестування молодших школярів
на початку дослідження

Клас \ Рівень	Усього учнів	Високий		Середній		Низький	
		учнів	%	учнів	%	учнів	%
3-А	25	5	20	12	48	8	32
3-Б	25	6	24	12	48	7	28

Узагальнені дані констатувальних зрізів на початку дослідження демонструють переважно середній (48%) та низький (32% і 28%) рівні сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів обох класів. В учнів 3-Б класу показники сформованості позитивного емоційного інтелекту кращі за показники учнів 3-А класу: високий (24% і 20%), низький (28% і 32%). Графічна інтерпретація результатів тестування представлена порівняльною діаграмою (Рис. 2.1).

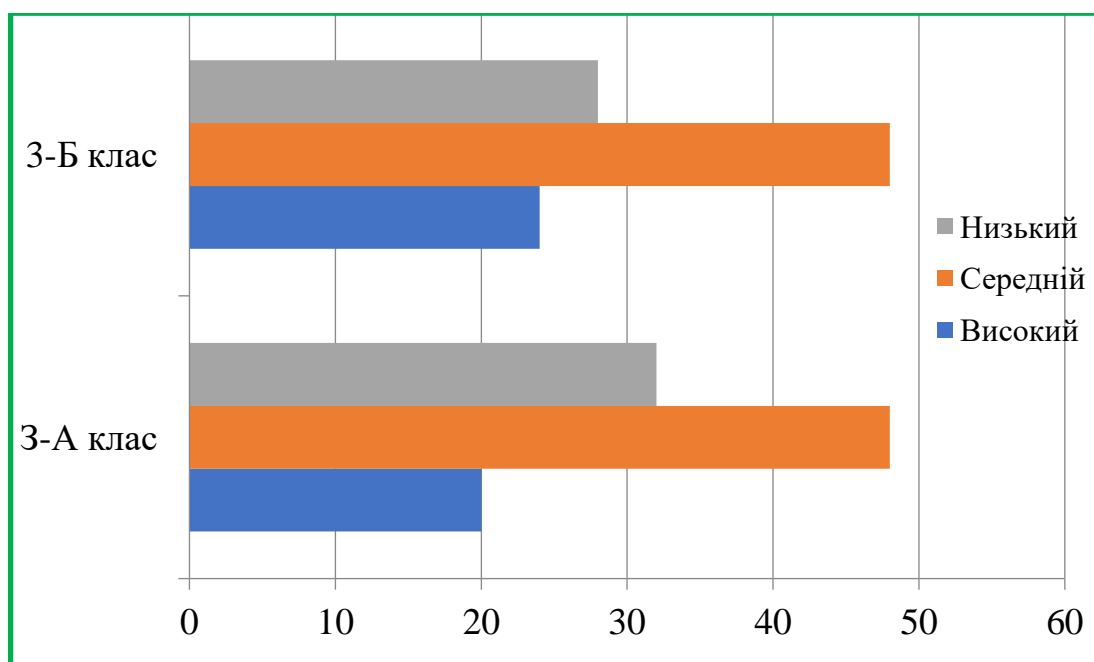

Рис. 2.1. Порівняльна діаграма результатів констатувального тестування учнів обох класів

Отже, виконаний кількісний і якісний аналіз констатувальних зрізів

підтверджує, що загальний рівень сформованості в досліджуваних учнів позитивного емоційного інтелекту не відповідає суспільним вимогам.

Експериментальним класом для проведення формувального етапу дослідження ефективності системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів засобом використання творів художньої літератури у практиці початкової школи обрано 3-А клас (з гіршими показниками). Контрольним класом визначено 3-Б клас, в учнів якого позитивний емоційний інтелект формуватиметься за традиційною програмою.

Результати проведеного анкетування вчителів приводять до висновків про існування прямої залежності між діяльністю вчителя та результатами його праці, вираженими в інтелектуальному розвитку учнів та формуванні позитивної емоційної його складової, їхньому умінні застосовувати набуті літературні знання, емоційний досвід сприймання твору художньої літератури для розв'язання проблем у реальному житті.

2.2. Методика реалізації системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів засобом художньої літератури в освітньому процесі 3-го класу

Реалізація розробленої системи практичної роботи з формування у молодших школярів позитивного емоційного інтелекту засобом художніх творів здійснювалася на уроках літературного читання в експериментальному класі.

Система роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів 3 класу засобом художньої літератури, яка спрямована на розвиток позитивного емоційного інтелекту та збагачення емоційної компетентності і передбачає використання художніх творів на уроках літературного читання, вправ, ігор для емоційного налаштування «Ранкове коло» з метою формування у молодших школярів складових позитивного емоційного інтелекту: самосвідомості, самосприйняття, адекватної самооцінки, впевненості у собі; емпатії, здатності до розуміння внутрішнього світу інших людей; розвиток комунікативних

навичок, уміння вирішувати конфлікти; формування соціально значущих мотивів поведінки; розвиток когнітивної сфери; становлення творчої діяльності та усвідомлення своєї індивідуальності; зниження агресивної поведінки; розвиток лідерських якостей і навичок міжособистісного спілкування.

Концепція "Нової української школи" визначає серед важливих здібностей молодших школярів ті, які пов'язані з розвитком емоційного інтелекту: здатність конструктивно керувати емоціями, застосовувати емоційний інтелект, вирішувати проблеми, оцінювати ризики, приймати рішення, співпрацювати з іншими, проявляти ініціативу і творити. Тому освітній процес в початковій школі спрямований на розвиток емоцій молодших школярів, вміння висловлювати власні емоції і управляти ними, а також розуміти емоційний стан інших людей.

Саме уроки літературного читання є ефективним засобом розвитку емоційного інтелекту, оскільки вони передбачають заглиблення читача у внутрішній світ літературного героя, розпізнавати та аналізувати його дії та емоції. У забезпеченні творчої співпраці важливу роль відіграє емоційне налаштування на урок. Спираючись на рекомендації НУШ щодо формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів, ми застосовували на уроках в експериментальному класі такий прийом, як «ранкове коло». За допомогою вправ та ігор на взаємодію, дискусійних завдань, перегляду відео, обговорення мистецьких творів і прослуховування музики молодші школярі набувають уміння розпізнавати власні емоції, ділитися з іншими і розуміти, що відчувають однокласники.

Структура системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів 3 класу засобом художньої літератури складається з 3 етапів (Табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Структура системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів засобом художньої літератури

Етапи	Кількість уроків	Завдання
I етап підготовчий	1	Створення позитивної атмосфери в класі; мотивація навчання; налаштування на плідну працю на уроці; введення правил поведінки, позитивного спілкування і взаємодії. Діагностика сформованості в учнів позитивного емоційного інтелекту.
II етап основний	9	Розвиток компонентів позитивного емоційного інтелекту: самосвідомості (усвідомлення власних емоцій і почуттів) і саморегуляції (усвідомленої регуляції емоційних станів і поведінки); почуття емпатії, здатності до розуміння внутрішнього світу інших людей; підвищення впевненості в собі, розвиток почуття самосприйняття; розвиток комунікативних навичок та умінь вирішувати конфлікти; соціально значущих мотивів поведінки; когнітивної сфери; становлення творчої діяльності та усвідомлення своєї індивідуальності; зниження агресивності і антисоціальної поведінки; підвищення лідерських якостей і навичок міжособистісного спілкування.
III етап заключний	1	Підведення підсумків проведеної роботи. Контрольна діагностика сформованості в учнів позитивного емоційного інтелекту.

На уроках літературного читання в експериментальному класі ми формували показники позитивного емоційного інтелекту в процесі ознайомлення, обговорення та аналізу прочитаного твору художньої літератури різної тематики та жанрів (Додаток Д).

Зазначимо, що колективне обговорення й осмислення прочитаного кожним учнем є кращою платформою для виконання подібних завдань – казки, оповідання, ілюстрації до них дозволяють учням збагатити свій емоційний і

чуттєвий досвід, помітити красу і художню мову навколишнього світу. Вони вчать їх висловлювати власні емоції.

Для формування в учнів експериментального класу позитивного емоційного інтелекту вважаємо за найбільш результативне використання на уроках літературного читання виконання учнями завдань:

- складання кінцівки казки чи оповідання,
- колективне складання казки,
- реклама прочитаного твору,
- написання листа від імені героя прочитаного твору.

Складання кінцівки до твору є завданням, яке вимагає від учня визначити емоції персонажа в різних варіантах розвитку подій, розвиваючи у молодших школярів здатність до розуміння внутрішнього світу інших людей. Будуючи свій фінал сюжету літературного твору, учні навчаються встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між емоцією, та передумовою, що її викликала тобто у них на засадах співставлення власних емоцій формується уміння розуміти емоції інших людей (персонажів), що пов'язані як з внутрішніми, так і з зовнішніми подіями. У процесі виконання завдання такого типу у молодших школярів розвивається когнітивна сфера, зміцнюється впевненість у власних уміннях, підвищується почуття самосприйняття.

Урок «Зі світової казкової скриньки» спрямований на формування у молодших школярів позитивного емоційного інтелекту через розвиток в учнів його складових. Забезпечуючи на уроці умови для виховання позитивних рис характеру шляхом використання арт-терапевтичних вправ та ігор, читання та аналізу дій та вчинків героїв казок, ми сприяли розвитку у молодших школярів емпатії, бажання творити добро. Поглиблюючи знання учнів про казку як вид усної народної творчості, ми розвивали творчий потенціал учнів в процесі інсценування фрагментів казки, підвищували читацький інтерес, формуючи навички виразного читання та переказу казки (Додаток В).

Самостійне або колективне складання казок, оповідань є завданням, що потребує від учня виявляти ініціативу, творити, фантазувати, адже емоційний

інтелект нерозривно пов'язаний з креативністю. Молодші школярі мають підвищену емоційність, допитливість, чутливість до різних образних відчуттів та вражень, розвинену уяву та фантазію. В експериментальному класі вчитель звертав увагу учнів на те, що вигадані ними персонажі повинні уміти керувати власними емоціями, якщо вони позитивні герої. Отже, молодші школярі спиралися на власну поведінку та власні емоції в аналогічній ситуації, й таким чином учні вчилися розуміти емоційний стан інших людей, аналізуючи власні почуття та поведінку, власну реакцію, уміння стримувати негативні емоції тощо.

Завдання рекламування прочитаного чи складеного літературного твору впливає на розвиток емоційного інтелекту у молодших школярів, уміння конструктивно мислити та керувати емоціями, застосовувати емоційний інтелект. Метою такої форми роботи є заохочення інших прочитати саме це оповідання чи казку.

Так, метою уроку за казкою «Для чого людині серце» у світлі нашого дослідження є розвиток позитивного емоційного інтелекту, чуйності, емпатії, уміння співчувати, формування уміння розуміти емоції інших людей та персонажів літературного твору, застосовувати емоції для підсилення мислення. На етапі рефлексії учні записували свою версію питання «Для чого, на вашу думку, людині серце?» на паперових сердечках і приклеювали на створений за темою уроку колаж (Додаток В).

Завдання написання листа від імені головного героя спрямоване на формування в учнів комунікативних умінь, вмінь вести діалог та вміло реагувати на події; на розвиток лідерських якостей і навичок міжособистісного спілкування; уміння вирішувати проблему, оцінювати ризики та приймати рішення, співпрацювати з іншими. Під час виконання цього завдання необхідно дотримуватися структури побудови розповіді від першої особи.

Оскільки урок літературного читання повинен бути креативним, емоційно навантаженим, яскравим вважаємо за доцільне застосовувати такий метод, як емоційне занурення у твір літературного мистецтва, що передбачає наявність етапів: емоційна подача матеріалу; повне заглиблення в текст; етап роботи з

уявою та асоціаціями; творча робота за отриманими враженнями.

Емоційна подача матеріалу може бути використана на будь-якому етапі уроку. Так, вивчення нової теми ми починали з біографії письменника, привернувши увагу учнів не стільки до визначних дат та подій, скільки до його особи, світогляду, звичок, цікавих фактів з життя. Ми виходили з того, що потрібно створити так звану «інтригу», щоб захопити увагу учнів повністю. Жива, насичена емоціями подача матеріалу, заряджена енергією, передається молодшим школярам і, як результат – у них виникає бажання дізнатися більше.

Так, на уроці «Казка вчить, як на світі жити» ми запропонували на початку здогадатися за предметом на столі або за слайдом, про що буде йти мова – загадки, можливість висловлювати власні припущення завжди приваблюють увагу дітей. Великий вплив на емоційне сприйняття учнів здійснює ентузіазм, з яким вчитель починає пояснювати, таким чином учням передається налаштування на плідну роботу. Дуже ефективним засобом зацікавлення молодших школярів є дискусія, у ході якої кожен відстоює власну думку, як наслідок - урок проходить на одному подиху, учнями засвоюється матеріал і урок приносить емоційне задоволення присутнім.

Щоб зрозуміти наміри автора, студенти повинні зацікавитись художнім оформленням з самого початку роботи над текстом, тому повністю занурюємось у текст і просимо учнів зробити припущення щодо змісту на основі назви, щоб передбачити теми, які автори розкривають за допомогою буктрейлерів. Щоб сформувати здатність сприймати текст, ми провели нашу роботу з художніми деталями тексту – завдяки яким ідея твору розкривається більш повно, а читач усвідомлює взаємозв'язок між книгою і життям. Учні вивчають значення окремих фраз, висловлювань, і, отже, розділяючи інформацію на первинну і вторинну, студент намагається "побачити" автора через слова, розкриваючи його наміри і виявляючи актуальні проблеми. Іншими словами, у нас був діалог між автором і читачем.

Метою етапу роботи з розвитку уяви та асоціацій є формування в учнів уміння усвідомлення емоційного посилення автора художнього літературного

твору. Розвиваючи позитивний емоційний інтелект у молодших школярів, ми спиралися на те, що читання із розумінням душевного настрою героїв, співпереживання, емпатія допомагають молодшому школяреві сприйняти й пропустити твір «крізь себе», поставити себе на місце героя, провести паралель зі справжнім життям. У власній уяві кожен читач, й молодший школяр, зокрема, пов'язує власне «Я» з персонажем художнього твору, «оживляючи» характери, події. Такий своєрідний тренажер для підготовки дитини до реального життя, імітація реальності – тут можна не боятися робити помилки, проте можна спостерігати, до чого призводять ті чи інші моделі поведінки. Сприймаючи емоційне казку чи оповідання, молодший школяр, завдяки читанню розуміє, що у літературному творі все взаємопов'язане, й не буває нічого випадкового.

Отже, читання літературного твору потребує уміння аналізувати прочитане та створювати асоціативні ряди, тобто визначати, з якими поняттями, явищами, кольорами, музикою в уяві пов'язується персонаж. Саме на основі власних висновків учні аналізують внутрішній стан, емоції персонажа і власні, накопичуючи життєвий та емоційний досвід. Отже, завдяки переосмисленню художній літературний твір виконує завдання нашого дослідження – у молодшого школяра формується позитивний емоційний інтелект.

Своєрідним містком між твором та молодшим школярем-читачем є творча робота за отриманими враженнями від художнього літературного твору. Ці роботи можуть бути усні, письмові, однак саме в цій роботі учень продовжує та логічно завершує спілкування з героєм – персонажем твору, висловлює власні думки за прочитаним, пропонує власний варіант розвитку подій. Вивчаючи художній літературний твір, ми використовували перегляд екранізації прочитаного твору (фрагмент кінофільму чи мультфільм за казкою), колективно проаналізувавши, наскільки у фільмі передана атмосфера книги, які емоції викликають персонажі, їх зовнішність, особливості поведінки – чи ж у фільмі герої схожі на ті образи, що склалися в уяві учнів при читанні книги.

Формування почуття товаришкості, дружби, уміння приходити на допомогу; виховувати бажання мати в житті справжніх друзів, бути вірним

другом, розвиток творчої уяви під час інсценізації, бажання творити добро – такі завдання щодо формування в учнів експериментального класу позитивного емоційного інтелекту ми виконували на уроці «Дружбу так розуміти треба...» шляхом інсценізації та дискусії, проектної діяльності і роботи в групах в процесі читання та обговорення оповідань В. Сухомлинського «Хай хтось інший» і М. Стеценко «Боягуз». На уроці учні організовували виставку книг, ілюстрації, малюнки, навчальну презентацію (Додаток В).

Отже, розглянувши етапи роботи над художнім літературним твором, які спрямовані на формування позитивного емоційного інтелекту, можна зробити висновки, що неможливо розвивати емоційний інтелект без розвитку читацької компетентності, оскільки усі етапи занурення в художній твір розвивають читацькі компетенції, формують стійкий інтерес до читання, допомагають формувати світогляд та виховувати людяність.

На уроці літературного читання в експериментальному класі ми намагалися розвивати в учнів творчу уяву, збагачувати їх духовний, емоційний світ, формувати позитивний емоційний інтелект, використовуючи для досягнення цієї мети арт-терапію – прийом, що ставить за мету корекцію емоційних станів засобами мистецтва. Арт-методи застосовують невербальне спілкування, допомагають вільно висловлювати власні почуття, а оскільки не вимагають здібностей і спеціальних навичок, то є доступними для кожного (Додаток Г).

Завдяки проведенню ранкових зустрічей, молодші школярі зможуть розвивати позитивний емоційний інтелект, поліпшувати своє психологічне здоров'я. Кожного тижня ми проводили в експериментальному класі «ранкове коло» дружнього спілкування, десятихвилинки «Я хочу тобі сказати», обговорення конфліктної ситуації у формі «Я-повідомлення», що дозволяло розвивати у молодших школярів уміння визнавати та сприймати власні емоції, етично та безпечно для оточуючих їх виражати, розуміти та відчувати емоції інших людей – однокласників, вчителів, бачити подію чи явище з позиції іншої людини і корегувати власну поведінку відповідно до цього. Відтак, вправи та

ігри «Ранкового кола» сприяли формуванню в учнів експериментального класу позитивного емоційного інтелекту.

Для створення психологічного комфорту учнів використовували різні методи і техніки емоційної координації. Діагностика емоційного стану учня (адреналіновий барометр, "Прогноз погоди", "термометр"; "натхнення"). Формула уроку. Демотиватор, метафора. Замальовки для вираження основних емоцій. Наприклад, рішення завдання гри «Вивчення емоцій за мімікою» допоможе відобразити, як емоції, які відчувають людиною, впливають на міміку, зобразити їх і навчитися зчитувати як елемент невербальної комунікації. Отже, використання цієї гри сприятиме розвитку емоційного інтелекту, уяви, творчого мислення та дозволить учням самовиражатися за рахунок підвищення самооцінки (Додаток Г).

На уроках літературного читаннями пропонували учням виразити власні враження від вірша за допомогою малюнка, використовуючи вправи «Намалюй за хвилинку»(зобразити відповідними кольорами, як змінюється настрій вірша). Усього класу ми ставили завдання, пояснити, які уривки з вірша відповідають зображеному кольору). Виконуючи колективну вправу «Ланцюжок асоціацій» учні малювали символом, який виникає в уяві після прочитання твору, передає наступному учневі, який додає щось своє. Після цього ми аналізувати класом і відгадувати, що зобразили у колективному малюнку, які враження передані у малюнку тощо.

Домашнім завданням для учнів було створити колаж за віршем поета, творчість якого ми вивчали. Кожен учень обирав улюблений вірш з поезії автора і створював колаж, добираючи картинки з журналів, фото, кольорового паперу, природних матеріалів тощо. Занурюючись у поезію автора, якого ми вивчали учень глибше розумів задум автора, усвідомлював власне ставлення до ліричного героя і до поета.

На уроках літературного читаннями вважали за доцільне прослуховувати музичні твори класиків, сучасних виконавців, здійснюючи музичний супровід для читання. Так, вивчаючи поезії І.Калинця, ми запропонувати учням

відшукати мелодії, які б найбільш вдало розкривали емоційний настрій віршів «Стежечка», «Блискавка», «Веселка», «Криничка». Під час декламації поетичної творчості вчили учнів відповідній до змісту вірша інтонації, пояснюючи, що правильна інтонація відіграє важливу роль у розумінні співрозмовника, за інтонацією можна вгадати настрій людини, розуміти його наміри без слів, на основі інтонації. Отже, ми формували позитивний емоційний інтелект молодших школярів.

Формуванню позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів сприяє розвиток комунікативних умінь та навичок, тому використовуючи арт-терапію на уроках літературного читання в експериментальному класі, ми з'ясували, що в учнів активується невербальне спілкування. Навіть учні з низьким рівнем сформованості позитивного емоційного інтелекту, в яких спостерігалися великі труднощі у спілкуванні, навчилися висловлювати власні думки та емоції вербально і невербально. Отже, застосування вербальних і невербальних засобів спілкування під час застосування арт-терапії на уроках літературного читання сприяло формуванню їх комунікативних умінь. Використання арт-терапії на уроках літературного читання – це засіб формування у молодших емоційного інтелекту, самопізнання, самовираження особистості і спосіб спілкування з самим собою. Цей засіб розкриває творчий потенціал молодшого школяра, дає впевненість у власних силах.

З метою формування комунікативних умінь та навичок, розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, персонажів літературного твору розкриття творчого потенціалу кожного учня експериментального класу ми застосовували на уроках літературного читання театралізацію. Використання засобів театрального мистецтва в освітньому процесі створює умови для ефективного формування у молодших школярів позитивного емоційного інтелекту: підвищується інтересу молодших школярів до театрального і літературного мистецтва, створюється творча атмосфера для розкриття творчих здібностей кожної дитини, в учнів формується образне та асоціативне мислення, збагачується спектр емоційних станів, розвивається уява, фантазія, пам'ять,

фактично, це «школа переживання» почуттів героїв художнього твору.

Якщо вводити в урок елементи театральних виступів, учні отримують можливість самопізнання та самовираження, вдосконалюється мовлення, прищеплюється любов до літератури, підвищується рівень емоційного розвитку, зростає загальна культура. Учні привчаються осмислювати твори, «оживляючи» в уяві персонажів, події, намагаються емоційне передати характер героїв літературного твору, події. Завдяки участі в театралізаціях на уроці літературного читання в експериментальному класі, учні з проблемною поведінкою «розкривалися», намагалися відповідальне ставитися до завдань.

Спостерігаючи за учнями експериментальних класів в кінці етапу формування, ми з'ясували, що пізнавальна, творча, емоційна і практична діяльність на уроках літературного читання повинна приносити радість, натхнення, позитивні емоції і захоплення ефективною роботою по формуванню позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів.

Тому розвиток емоційного інтелекту у молодших школярів є пріоритетним завданням. Дана задача актуальна з точки зору психолого-педагогічних підходів до вирішення проблем соціальної адаптації дітей в суспільстві шляхом підвищення рівня сприйняття і розуміння оточуючих як особистості і є одним з пріоритетних напрямків вирішення проблем емоційного здоров'я школярів.

Необхідність формування позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів обумовлена тим, що дитина, не навчена регулювати власні емоції, не може розуміти оточення, правильно оцінювати реакції людей і знаходити спільну мову з іншими людьми. Дитині буде набагато складніше стати успішною людиною в подальшому житті. Емоційний інтелект-це логічне продовження, але вдале поєднання 2-х аспектів гармонійного розвитку особистості, а не протистояння інтелекту, не перемога розуму над емоціями.

Правове суспільство вимагає від громадян брати на себе відповідальність за свої рішення та дії, проявляти ініціативу у взаємодії з іншими людьми, усвідомлювати свої потреби та успішно досягати своїх цілей, не порушуючи прав інших людей. Очікуваний тип поведінки пов'язаний зі здатністю людини

аналізувати власний емоційний досвід, розуміти емоції інших і використовувати отриману інформацію в діяльності. Тобто вам потрібен сформований позитивний емоційний інтелект.

Напруженість у соціальному житті, фундаментальні глобальні зміни, що охопили українське суспільство у зв'язку з пандемією, і війна – все це негативно позначається на школярах, особливо молодшого шкільного віку. У цій ситуації роль дитячої літератури забезпечує визнання вищих моральних настанов, формує емоційне і творче ставлення дитини до навколишнього світу, допомагає розрізнити добро і зло на основі досвіду поколінь.

Художня література, як мистецтво слова, може сформувати новий тип людини, оскільки вона сприяє духовному очищенню і збагачує досвід попередніх поколінь. Аналізуючи художні твори, характери героїв, вникаючи в їх думки, учні дають оцінки, паралельно з сучасністю зображують особисте життя, переймають моральний і естетичний досвід всього людства. Можна стверджувати, що література є лідером, що впливає на формування позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів.

2.3. Аналіз результатів дослідження

Метою контрольного етапу дослідження було визначення ефективності системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту учнів художніми творами на уроках літературного читання в практиці початкової школи.

Організація контрольного експерименту включає проведення діагностичних розділів згідно з програмою підтверджуючого експерименту з використанням тих же методів, методик, а також порівняльний аналіз результатів згідно з критеріями, розробленими на початку експерименту для формування позитивного емоційного інтелекту в учнів із контрольного та експериментального класів.

Результати контрольного тестування учнів експериментального і

контрольного класів зведено у таблиці Д7-Д8 (Додаток А). Кількісний аналіз результатів контрольного тестування учнів обох класів з метою виявлення рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту у досліджуваних учнів відображено у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9
Кількісний аналіз результатів контрольного тестування учнів обох класів

Клас \ Рівень	Усього учнів	Високий		Середній		Низький	
		учнів	%	учнів	%	учнів	%
ЕК	25	12	48	12	48	1	4
КК	25	6	24	13	52	6	24

За даними таблиці 2.9 побудовано порівняльну діаграму контрольних зрізів сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів ЕК та КК (Рис. 2.2); за даними таблиць 2.5 і 2.9 – діаграму динаміки сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів ЕК протягом дослідження (Рис. 2.3).

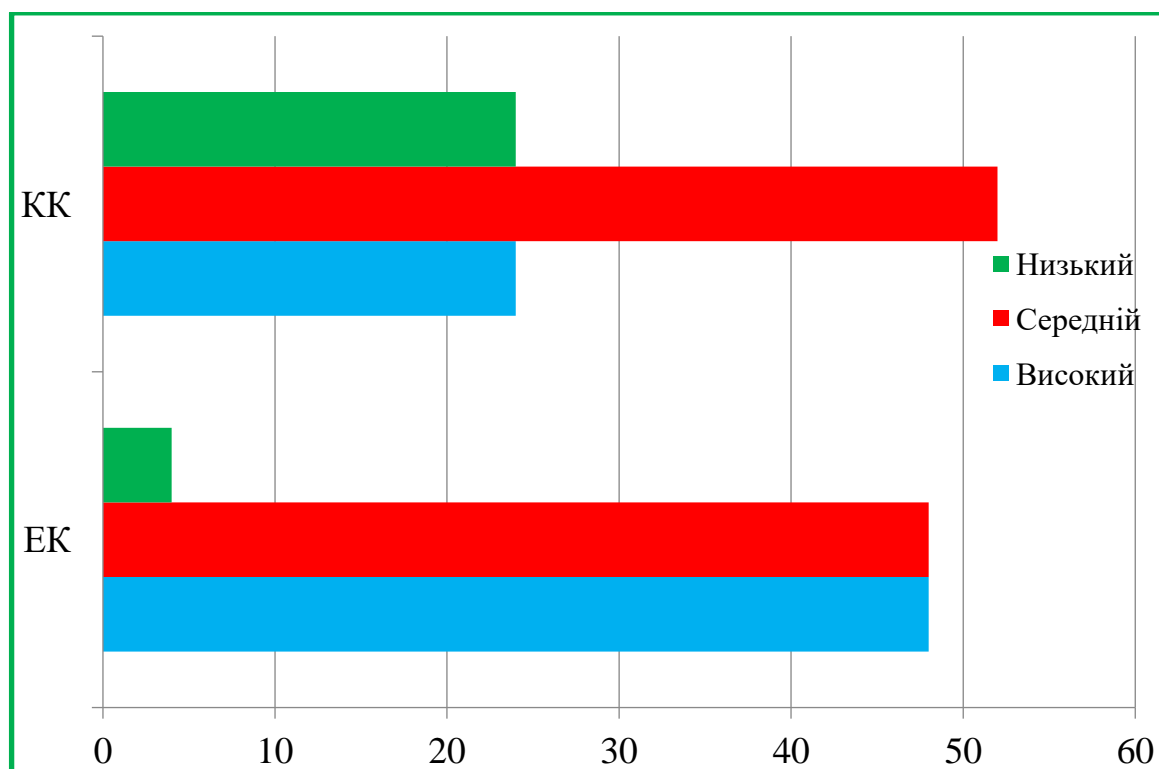

Рис. 2.2. Порівняльна діаграма рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів ЕК і КК за результатами проведеного дослідження

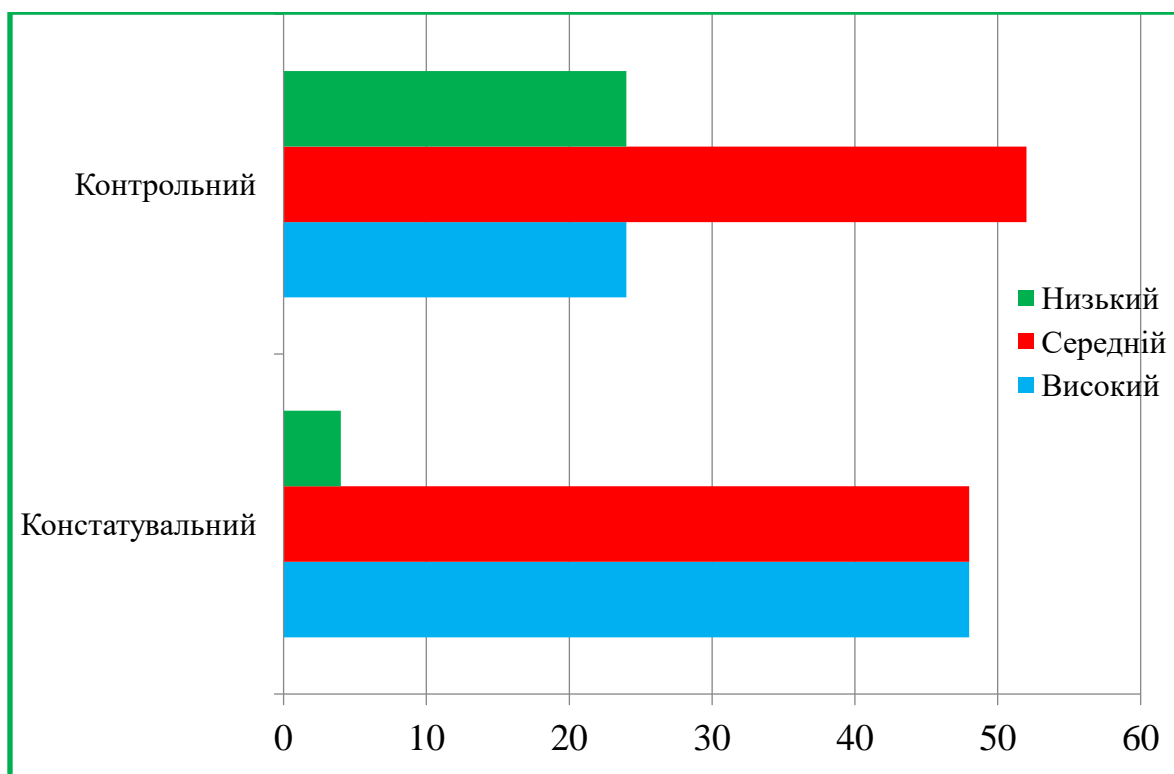

Рис. 2.3. Динаміка сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів експериментального класу протягом дослідження

Проведена практично-дослідна робота та результати якісного та кількісного аналізу результатів контрольних зрізів дають нам підстави надати рекомендації вчителям початкової школи щодо впровадження системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів засобом художніх творів на уроках літературного читання в освітньому процесі початкової школи.

Висновки до другого розділу

Матеріали контрольної діагностики учнів обох класів та їх кількісний і якісний аналіз свідчать про переважно високий та середній рівень сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів експериментального класу: кількість учнів експериментального класу з високим рівнем збільшилась протягом експерименту у 2,4 рази (20% до 48%) і перевищує кількість учнів контрольного класу з аналогічними показниками у 2 рази (48% до 24%); кількість учнів в експериментальному класі з низьким рівнем сформованості позитивного емоційного інтелекту зменшилась у 8 разів (32% до 4%) і менша за аналогічні

показники в контрольному класі у 6 разів (4% до 24%).

Відсоток учнів із середнім рівнем сформованості позитивного емоційного інтелекту майже не змінився (48% і 52%), однак в експериментальному класі ми спостерігаємо динаміку сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів протягом дослідження: майже усі учні з низьким рівнем перейшли на середній рівень сформованості позитивного емоційного інтелекту, тоді як в контрольному класі лише один учень підвищив рівень, перейшовши з низького на середній рівень, а практично усі учні мають такі самі показники, що й на початку дослідження.

За результатами спостережень за роботою вчителів експериментального класу можна зробити висновок, що значно змінилися усвідомлення ними цілей і завдань формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів; вчителями вироблено вміння творчо та науково обґрунтовано підходити до вирішення конфліктних ситуацій між учнями, застосовуючи приклади з художніх літературних творів, сприяти застосуванню отриманих учнями умінь позитивного спілкування, емпатії, чуйності у спілкуванні молодших школярів.

Вчителі здійснюють моніторинг рівнів сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів, проводячи періодичні опитування, бесіди та спостереження. Великий вплив на дитячі душі здійснює художня література: учні експериментального класу відрізняються добротою, чемністю, розуміють один одного не лише розумом, а й серцем.

Отже, кількісний та якісний аналіз результатів контрольного тестування дітей демонструє значні позитивні зміни у сформованості позитивного емоційного інтелекту в учнів експериментального класу, що надає можливість зробити висновки про ефективність запропонованої системи роботи з формування позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів засобом художньої літератури.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз проблеми використання художніх творів як засобу формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів демонструє актуальність досліджуваної проблеми в педагогічній, психологічній науці і практиці початкової школи, що дало змогу дійти таких висновків.

1. Проблема формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів широко репрезентована у наукових працях та практичних доробках вітчизняних і зарубіжних дослідників, які зробили значний внесок у розробку методики формування емоційного інтелекту молодших школярів, визначивши основні поняття, на які потрібно спиратися під час побудови методики формування позитивного емоційного інтелекту в учнів сучасної початкової школи засобом художніх літературних творів.

Одним з актуальних питань сучасної психології та педагогіки є пошук шляхів і методів формування у молодших школярів позитивного емоційного інтелекту, як однієї з характеристик розвитку, що вважається вагомою для успішної самореалізації особистості в різних видах діяльності, досягнення нею високого статусу в соціумі.

Дослідження проблеми використання художніх творів як засобу формування позитивного емоційного інтелекту молодших школярів є своєчасним у контексті реалізації завдань НУШ, пошуку шляхів і засобів розвитку емоційної сфери учнів початкових класів.

Перший розділ присвячено науково-теоретичним засадам розвитку емоційного інтелекту молодших школярів зроблено теоретичний аналіз поняття «емоційний інтелект», розкрито його структуру; показано особливості прояву та шляхів формування позитивного емоційного інтелекту учнів в молодшому шкільному віці.

Сплановано й проведено констатувальний етап дослідження, спрямований на діагностику сформованості позитивного емоційного інтелекту в молодших школярів. Для досягнення такої мети розв'язання поставлених завдань нами було проведено дослідження відповідно до виокремлених критеріїв, показників і

рівнів розвитку позитивного емоційного інтелекту. Було використано вербальні та проєктивні методики, організовано спостереження, проведено бесіди, анкетування вчителів початкових класів.

Констатувальний експеримент проведено науково коректно, логічно й послідовно; результати проаналізовано та представлено в діаграмах і таблицях.

У другому розділі магістерської роботи детально розкрито методичні особливості використання художніх творів на уроках літературного читання в освітньому процесі, як засобу розвитку емоційного інтелекту учнів 3 класу сучасної початкової школи. Протягом формувального етапу реалізовано в освітньому процесі 3 класу систему роботи з формування позитивного емоційного інтелекту в учнів засобом художньої літератури.

Система роботи спрямована на розвиток позитивного емоційного інтелекту і збагачення емоційних здібностей, що передбачає використання творів мистецтва в грі «Ранкове коло» на уроках літературного читання, вправ і емоційної координації для формування компонентів позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів: самосвідомість, самоусвідомлюваність, належна самооцінка, впевненість в собі; емпатія, здатність розуміти внутрішній світ, світ інших людей; розвиток комунікативних навичок, вміння вирішувати конфлікти; формування соціально значущих мотивів поведінки; розвиток когнітивної сфери; формування творчої активності та усвідомлення індивідуальності; зниження агресивної поведінки; розвиток лідерських якостей і навичок міжособистісного спілкування.

Результати контрольної діагностики та їх кількісний та якісний аналіз продемонстрували значні позитивні зміни в показниках сформованості позитивного емоційного інтелекту учнів експериментального класу: кількість учнів ЕК з високим рівнем збільшилась протягом експерименту у 2,4 рази (20% до 48%) і перевищує кількість учнів контрольного класу з аналогічними показниками у 2 рази (48% до 24%); кількість учнів в експериментальному класі з низьким рівнем сформованості позитивного емоційного інтелекту зменшилась у 8 разів (32% до 4%) і менша за аналогічні показники в контрольному класі у 6

разів (4% до 24%).

Отже, кількісний і якісний аналіз результатів дослідження показує значні позитивні зміни у формуванні позитивного емоційного інтелекту в учнів експериментальних класів, що дає змогу дійти висновків про ефективність пропонованої системи роботи щодо формування позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів художньою літературою.

За результатами спостережень за роботою вчителів експериментального класу висновкуємо, що значно змінилися усвідомлення ними цілей і завдань формування емоційного інтелекту молодших школярів; вчителями вироблено вміння творчо та науково обґрунтовано підходити до вирішення педагогічних та психологічних проблем, застосовуючи на уроках літературного читання новітні технології, для формування в учнів позитивного емоційного інтелекту.

Дослідження вчених показують важливість емоційного інтелекту для розкриття особистісних можливостей, підтримки дружніх відносин і успішної реалізації особистості. На практиці вивчення проблеми важливо вчителям початкових класів для виявлення шляхів, методів і технік реалізації проблеми на уроках літературного читання.

Отже, використання художніх творів на уроках літературного читання в початковій школі є ефективним засобом реалізації актуального завдання сучасної початкової школи – формування позитивного емоційного інтелекту у молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О., Медінцев В. О. (2010) «Особистість» як категорія і як поняття. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XII. Ч. 5.
2. Бех І. Д. (2008) Особистісно зорієнтоване виховання. Київ, 204 с.
3. Бібік Н. М. (2010) Компетентність і компетенції у результатах початкової освіти. *Початкова школа*. № 9.
4. Брославська Г., Дрига Т. Розвиток емоційного інтелекту учнів початкових класів. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2020. № 47.
5. Васильківський І.П. Виховання емоційного інтелекту учнів середнього шкільного віку : дис. ... док. філософії : 011. Київ, 2021. 361с.
6. Весна О.Л. Розвиток емоційного інтелекту на уроках музичного мистецтва: методичний посібник. Хмельницький : Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2018. 50 с.
7. Віковий кризовий розвиток людини: від народження до дорослості: навчальний посібник. Суми, 2020. 459 с. с. 258
8. Власова О. І. педагогічна психологія: навч. посібник. Київ, 2005. 400с.
9. Волинюк К. І. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів засобами арт-технології. URL: https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3620/1/educ_2022_179.pdf (дата звернення 18.05.2023).
10. Гаврилькевич В. К. (2008) Емоційна саморегуляція: систематизація базових понять на підставі їх семантико-етимологічного аналізу. Актуальні проблеми психології [за ред. акад. С. Д. Максименка]. Київ, Т. X. Ч. 5.
11. Голуб Н. Б. Підходи до навчання української мови в основній школі.
12. Грипич С. Н. Роль дитячої художньої літератури у формуванні особистості та мовного розвитку дитини. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2012- Випуск 5 – с. 136-139.

13. Дерев'янку С. Методичні засоби діагностики емоційного інтелекту. Серія: Психологічні науки. Вісник № 128. 2015. С.95-99.
14. Дерев'янку С. П. (2007) Потенціальні можливості складових емоційного інтелекту. *Наука і освіта*. № 8-9.
15. Дерев'янку С.П. Актуалізація емоційного інтелекту в емоціогенних умовах. *Соціальна психологія*. 2008. № 1.
16. Державний стандарти початкової освіти від 24 липня 2019 р. №688
17. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ, 2012. 424 с.
18. Емоційний термометр для позначення настрою дитини. URL: www.vseosvita.ua (дата звернення 21.06.2023).
19. Житарюк В. І. (2008) Емоційний інтелект як передумова розвитку моральності дітей молодшого шкільного віку. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12 : *Психологічні науки*. № 23 (47).
20. Калошин В. (2007) Емоційний інтелект: сутність, необхідність, підхід до визначення. *Управління школою*. № 33.
21. Карпенко Є. Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості. Дрогобич. 2020.
22. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 25.04.2023).
23. Котик Т. Нова українська школа: Теорія і практика формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи, навчально-методичний посібник. Тернопіль. 2020 192с.
24. Кульчицька О. І. (2007) Почуття та емоції в розвитку особистості. *Обдарована дитина*. № 1.
25. Кульчицька Олена Іполитівна / В. О. Моляко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-51516>.

26. Луценко І. Роль дитячої книжки у вихованні людяності в дітей дошкільного віку. Збірник наукових праць. Випуск 21(2-2016), с. 202-206.
27. Льошенко О. Емоційний інтелект та емоційна компетентність: проблеми співвідношення. Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. Київ: Київський університет. Вип. 2. 2010.
28. Шпак М. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень. *Психологія особистості*. 2011. № 1. С. 282-288. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ро_2011_1_36 (дата звернення 15.05.2023).
29. Медвідь Л. П. Науково-методична робота. Розвиток емоційного інтелекту учнів початкової школи. Режим доступу: <https://surl.li/uk> (дата звернення 15.05.2023).
30. Москаленко Н.В. Фізичне виховання молодших школярів : монографія. 3-є вид., перероб. та допов. Дніпропетровськ, 2014. 375 с.
31. Розвиток емоційного інтелекту учнів початкових класів ... Дригач // Наукові записки кафедри педагогіки : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020.
32. Нова українська школа. Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти (1–4 клас), розроблена під керівництвом Р. Б. Шияна. 2018.
33. Нова українська школа. Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти (1–4 клас), розроблена під керівництвом О. Я. Савченко. 2018.
34. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. 2016.
35. Нова українська школа: розвиток читацької компетентності в учнів початкової школи в системі інтегрованого навчання: навчально-методичний посібник / Старагіна І. П., Терещенко В. М., Панченко А. О. Харків: Соняшник, 2020. 176с., іл.
36. Носенко Е. Л. (2004) Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. № 4.

37. Носенко Е.Л., Аршава І.Ф., Кутовий К.П. (2011) *Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини*. Д.: Вид-во «Інновація», 178 с.

38. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. «Емоційна розумність» як детермінанта успішної життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації. *Вісник Дніпропетров. ун-ту. Педагогіка і психологія.* Вип. 6. 2000.

39. Опитувальник Емоційного інтелекту «ЕМІн» (Д.В.ЛЮСІН). URL: <https://psychology.karazin.ua/dist2020/materialy/Mayevska/Lr13.pdf> (дата звернення 15.05.2023)

40. Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітній школах. *Збірник наукових праць*. 2020р., № 73, Т. 1. URL: chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31550/1/Z_Petrochko_PFTOVZSH_IL.pdf (дата звернення 15.05.2023).

41. Пилипенко О. Особливості діагностики емоційного інтелекту молодших школярів із мовленнєвими порушеннями. *Науково-методичний журнал «Логопедія»*. № 8. 2016. С. 73-77.

42. Пол Екман «Психологія емоцій. Я знаю, що ти відчуваєш». URL: www.book-online.com.ua. (дата звернення 10.05.2023).

43. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. №2145-VIII: станом на 13.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 15.05.2023).

44. Романів Х. Л. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів засобами інтерактивних технологій. URL: https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3733/1/educ_2022_143.pdf (дата звернення 18.05.2023).

45. Савченко О. Я. (2007) *Виховання розумної особистості, яка вміє самостійно вчитися*. Початкова школа. № 8.

46. Савченко Ю. Ю. (2014) *Розвиток емоційного інтелекту учнів молодшого шкільного віку*. Освіта та розвиток обдарованої особистості. № 12.

47. Савчин М. В., Василенко Л. П. С 12 Вікова психологія : Навчальний посібник. Київ, 2005. 360 с.
48. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : Навчальний посібник. Київ, 2005. 360 с.
49. Савчук Б., Котенко Р. Розвиток емоційного інтелекту в майбутніх менеджерів туризму. Молодь і ринок. 2020. № 6–7 С.185–186.
50. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. Київ, 2012. 376 с.
51. Собченко О.М. (2010) Здібності у структурі емоційного інтелекту як фактор формування особистості. Наука. Релігія. Суспільство, № 4,.
52. Тест Дж. Мейера і Селовой П. URL: http://metodcluster.vn.ua/page/na_dop_met/5_2019/kaf_psiholog/Lab_psyhol/psyhologu.pdf (дата звернення 20.04.2023).
53. Українська мова та читання 3 клас. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/3-klas/ukranska-mova-ta-chitannya-pdruchnik-dlya-3-klasu-zakladv-zagalno-seredno-osvti-u-2-kh-chastinakh/> (дата звернення 20.04.2023).
54. Філіппова І. Емоційний інтелект як засіб успішної самореалізації *Соціальна психологія*. № 4. 2007
55. Фурман О.Ф. Формування емоційного інтелекту учнів початкової школи засобом літературного читання. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальній школах*. Запоріжжя, 2021 №77, Т. 2, с. 69-74
56. Холл Н. Тест на визначення рівня емоційного інтелекту (EQ). URL: <https://testometrika.com/blog/test-to-determine-the-level-of-emotional-intelligence-eq-n-hall/> (Дата звернення 18.05.2023).
57. Художня література як засіб формування духовного світу дитини / Галина Ватаманюк. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського держ. університету. Серія педагогічна*. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. XIII. С. 237–240.

58. Четверик-Бурчак А.Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на психічне здоров'я особистості. *Вісник харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, серія «психологія»*. № 47. 2011. 161с.

59. Шпак М. Емоційний інтелект у контексті сучасних психологічних досліджень. *Психологія особистості*. 2011. № 1. С. 282-288.

60. Що таке емоційний інтелект, для чого він потрібен і як його розвинути в собі. URL: <https://blog.agrokebety.com/shcho-take-emotsiynnyu-intelekt> (дата звернення 22.05.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностичні методики

1. Методика «Словник емоцій» і Тест «Експресія обличчя» (Е. Іванова). Мета: з'ясування кількості емоцій, які можуть назвати учні. Методика ґрунтується на опитуванні дітей щодо відомих їм емоцій та впізнаванні емоцій літературних героїв, зображених на малюнках. Високий рівень: ≥ 7 емоцій і описали ≥ 5 малюнків.

2. Методика «Розуміння емоційних станів» (Г. Урунтаєва). Мета: вивчення здатності учнів 3-4 класів до розуміння й усвідомлення емоцій – як власних, так й інших людей. Процедура передбачає вступну бесіду, якою дітей спонукають пригадати власні емоції та відчуття під час ситуацій радості, смутку, страху, гніву, подиву, а далі школярі виконують роботу з картинками, схемами та зображеннями дітей і дорослих із яскраво вираженими емоційними станами. Спочатку діти розглядають схематичні зображення емоцій та пробують відтворити їх на своєму обличчі, називають їх і пояснюють, за якими ознаками здогадалися про це. У другій частині дослідження діти виконують аналогічну роботу, але на основі картинок та різних зображень обличчя людини. За кількістю правильних відповідей визначають доступність дітям розуміння емоційних станів та їхніх специфічних ознак і рівень сформованості емоційного інтелекту.

3. Методика «Як ти відчуваєшся?» (А. Кошелева). Мета: не лише дослідити стан сформованості здатності відчувати настрій власний та іншої людини, а й навчити цього молодших школярів. Процедура. У групі дітей пропонують кожному розповісти про власний настрій: описати, порівняти з кольором, показати в русі. Під час другого етапу роботи дітям пропонують уважно подивитися на сусіда і за здогадкою про його почуття розповісти про це. Дитина, стан якої описують, уточнює та доповнює розповідь.

4. Методика «Вивчення емоційних проявів дітей» (А. Кошелева). Мета: з'ясування способів вираження емоцій. Процедура. Дитина розіграє знайомі та зрозумілі ситуації з власного життя, під час чого необхідно відтворити емоційний стан персонажів: сумної хворої матері, капризного маленького сина, старшої співчутливої доньки. Вчителю важливо яскраво описати ситуацію та відчуття персонажів і намагатися мотивувати учнів до виразного і правильного відтворення емоційних почуттів героїв сценки.

5. Методика «Назвіть почуття, що переживає людина». Мета: з'ясувати, чи розуміють учні значення слів на позначення емоційних станів людини і чи знають вони слова, що позначають протилежні почуття та емоції. Обладнання: по 10 відеослайдів із зображенням смайликів та різних зображень обличчя людини, що відображають різні емоції. Процедура. Учням для розгляду пропонують смайлики і запитують: Яку емоцію людини можна позначити цим смайликом? Чому ти так думаєш? Як ти здогадався? Учням пропонують дібрати слова-синоніми та слова-антоніми для позначення відповідних емоцій. Аналогічні завдання, запропонувавши для розгляду ілюстрації з портретами

персонажів творів художньої літератури. Відповіді фіксують у таблиці «Розуміння учнями значення слів на позначення емоційних станів людини».

Слова для позначення емоційного стану	Правильно названо		Припустилися помилок		Не знали слів-синонімів	Не знали слів-антонімів
	Смайл	Фото	Смайл	Фото	Смайл	Фото

Опрацювання результатів. Результати опрацьовують за допомогою математичних методів обчислення. Коефіцієнт обізнаності учнів із словами на позначення емоційного стану людини можна обчислити за формулою:

$$K(\text{обізн.}) = \frac{m_n}{n_2} \cdot 100\%$$

де: $K(\text{обізн.})$ – коефіцієнт обізнаності зі словами; m_n – кількість правильно названих слів; n_2 – загальна кількість слів. Значення $K(\text{обізн.})$: високий рівень – 70-100%; середній рівень – 50-69%; низький рівень – 1-49%.

6. Опитувальник Н. Холла. Складається із 30 тверджень, зорієнтованих на діагностування п'яти провідних компонентів емоційного інтелекту: емоційної обізнаності, здатності керування власними емоціями і самомотивації, розвитку емпатії, розпізнавання емоцій інших людей. Опитувальник щодо емоційного інтелекту дають змогу оцінити уявлення людини про власні здібності щодо розуміння та керування емоціями, тобто вони передбачають самозвіт особистості. Варто зазначити, що люди не завжди спроможні точно оцінити власні емоції, а також знання, уміння, навички, поведінку, тому різні опитувальники показують різні показники емоційного інтелекту – все залежить від стилю та чіткості формулювання запитань і запропонованих критеріїв оцінювання.

7. Опитувальник для діагностики емоційного інтелекту (М. Манойлова). Складається із 40 запитань, що пропонують оцінити за п'ятибальною шкалою свою згоду чи незгоду з твердженням. Оскільки автор визначає емоційний інтелект як здатність людини до усвідомлення, прийняття та регуляції емоційних станів і почуттів інших людей та самої себе, то й опитувальник спрямований на з'ясування загального рівня емоційного інтелекту, стану внутрішньо-особистісного та міжособистісного аспектів емоційного інтелекту за такими показниками, як здатність до усвідомлення і прийняття своїх почуттів, розпізнавання, розуміння та змінення емоційних станів інших людей, розвиток самоконтролю.

8. Опитувальник на емоційний інтелект (Емін) (Д. Люсин). Складається із 46 запитань для визначення розвитку внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту за такими показниками: здатності до розуміння власних емоцій та управління ними, – й міжособистісного емоційного інтелекту за показниками: здатності до розуміння емоцій інших людей і керування ними. Подана характеристика особистості з високими, середніми та низькими показниками

міжособистісного і внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту. Високі показники внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту, то це свідчить, що особистість вміє стримувати небажані для ситуації емоції і за необхідності викликати в себе позитивні; здатна до самоконтролю та саморозуміння. Низькі показники внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту свідчать про те, що людина легко піддається на маніпуляції, її просто вивести з душевної рівноваги.

9. Тест для визначення емоційного інтелекту (Дж. Мейер та П. Селовей). Містить 141 питань за такими компонентами: здатність до сприймання, оцінювання і вираження емоцій (ідентифікація емоцій), спроможність використовувати емоції для підвищення ефективності мислення та діяльності (емоційне підсилення мислення); здатність до розуміння й аналізу емоційної інформації, спроможність свідомої регуляції емоцій для особистісного зростання та покращення міжособистісних стосунків. Для ідентифікації емоцій (сум, страх, гнів, відраза, хвилювання, здивування, щастя) і загального настрою середовища використовують зображення обличч людей, картинки з пейзажами й абстрактними формами. Емоції, ефективні для сприяння конкретного виду діяльності, розпізнають за допомогою вербальних завдань, під час виконання котрих необхідно визначити тип емоції, що її корисно переживати для кращого виконання певного завдання, а також вербалізувати власні емоційні стани. Завдання для визначення здатності до розуміння динамічності емоцій та механізмів їх змінюваності складається з 20 описів різних ситуацій. Із шести варіантів відповідей необхідно вибрати найдоречніший емоційний стан, який переживає персонаж ситуації. Здатність розрізняти емоції в складних почуттях тестуються за допомогою 12 тверджень, що називають емоції та їх поєднання в одному почутті. Завдання для визначення здатності до свідомої регуляції власних емоційних станів містить історії-розповіді про певні події та стосунки, до котрих запропоновано варіанти їх продовження, серед яких треба вибрати той, що сприятиме позитивному закінченню історії.

10. Опитувальник для вчителів початкової школи (Джил Хессон).

1. Роботи яких авторів стали основою для розроблення інтегративної концепції сутності емоційного інтелекту? 2. Які характеристики притаманні людині з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту? 3. Що потрібно для створення навколо себе й найближчого середовища позитивного емоційного клімату? 4. Які компоненти емоційного інтелекту необхідно сформулювати для розвитку емоційного самоконтролю? 5. Який зміст роботи передбачає процес формування самосвідомості в структурі емоційного інтелекту? 6. Про які емоції йдеться у фразеологізмах «волосся дибки стало», «мурашки по спині забігали», «щемить серце». Чому так відбувається? 7. Що є спільного між емоціями та почуттями і чим вони відрізняються? 8. Перелічіть емоції та почуття, на яких треба будувати емоційні стосунки з учнями в освітньому процесі. 9. За якими зовнішніми ознаками можна дізнатися про емоційний стан дитини? 10. Які чинники допоможуть створити бадьорий емоційний стан у молодших школярів під час їх перебування у школі? 11. Назвіть основні емоційні стани та їх перебіг. 12. Які методи дослідження емоційного інтелекту є оптимальними для застосування їх в освітньому процесі початкової школи? 13. Випишіть ті

компоненти емоційного інтелекту, які доцільно розвивати в 1-2 класах і 3-4 класах, допишіть біля них ті методи, які сприятимуть не тільки діагностуванню, а й розвитку таких здібностей.

14. Із джерел для інформації ознайомтеся з онлайн-тестами на емоційний інтелект молодших школярів, оберіть ті, які можна запропонувати вашим учням.

15. Визначте власну емоційну обізнаність.

1. Для мене як негативні, так і позитивні емоції є джерелом знання про те, які вчинки робити.
2. Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я повинен змінити у своєму житті.
3. Я здатний спостерігати зміну своїх почуттів.
4. Коли дає змогу час, я звертаюся до своїх негативних почуттів і аналізую, в чому проблема.
5. Знання моїх справжніх почуттів важливе для підтримки «хорошої форми».
6. Люди, які усвідомлюють свої справжні почуття, краще управляють своїм життям.

16. Визначте власну здібність керувати емоціями.

1. Я спокійний, коли відчуваю тиск із боку інших.
2. Я стежу за тим, як себе почуваю.
3. Після того як щось зіпсувало мені настрій, я можу легко оволодіти своїми почуттями.
4. Я не зациклююся на негативних емоціях.
5. Я здатний швидко заспокоюватися після неочікуваного засмучення.
6. Я можу легко «відключатися» від переживань і неприємностей.

17. Визначте власну здібність до самомотивації.

1. Коли необхідно, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.
2. Коли необхідно, я можу викликати в собі широкий спектр позитивних емоцій: веселощі, радість, внутрішнє піднесення і гумор.
3. Я можу змусити себе знову і знову боротися з перешкодами.
4. Я намагаюся підходити до життєвих проблем творчо.
5. Я можу легко входити у стан спокою, готовності та зосередженості.
6. Я можу легко відкинути негативні почуття, коли необхідно діяти.

18. Визначте власну здібність до емпатії.

1. Я здатний вислухати проблеми інших людей.
2. Я чуйний до емоційних потреб інших.
3. Я добре розумію емоції інших людей, навіть коли вони не виявлені відкрито.
4. Я можу добре розпізнавати емоції за виразом обличчя.
5. Я при спілкуванні добре схоплюю знаки, що вказують на те, чого потребують інші.
6. Я добре налаштовуюся на емоції інших людей.

19. Визначте власну здібність розпізнавати емоції інших людей.

1. Я можу діяти на інших людей заспокійливо.
2. Я адекватно реагую на настрій, спонукання і бажання інших людей.
3. Люди вважають мене добрим знавцем переживань інших.
4. Я здатний покращити настрій інших людей.
5. Зі мною можна порадитися з питань стосунків між людьми.
6. Я допомагаю іншим використовувати їх спонукання для досягнення особистих цілей.

Опрацювання результатів: високий рівень розвитку відповідної здібності – ≥ 14 балів; середній рівень – $\geq 8-13$ балів; низький рівень ≤ 7 балів. Визначте, над чим потрібно попрацювати, щоб досягти високого рівня емоційного інтелекту.

Емпіричні методи дослідження.

1. Бесіда. Мета: дослідження розвитку емоційного інтелекту. Проводиться за змістом ситуацій із життєвого досвіду та високохудожніх літературних творів. Наприклад, творів В. Сухомлинського, які викликають у дітей яскраві емоційні переживання («Горбатенька дівчинка», «Покинута кошения», «Як Павлик списав у Зіни задачу», «Усмішка», «Соромно перед соловейком» та ін.). Для виявлення емпатичних реакцій у дітей бесіду доцільно проводити, припиняючи читання

після кульмінаційного моменту твору. Відповіді на запитання, що спонукають дітей здогадатися про розвиток подій і вчинків героїв твору, свідчитимуть про рівень розвитку емпатії у школярів.

2. Спостереження. Підготовка до проведення спостережень: формулювання проблеми відповідно до об'єкта спостереження, визначення мети і завдань дослідження; визначення досліджуваних аспектів поведінки та показників для фіксації отриманих даних; визначення можливих ситуацій у природному перебігові подій, що стануть вибірковими в процесі суцільного спостереження; підготовка карток або бланків протоколу для фіксації результатів спостереження. Після здійсненого спостереження необхідно зробити кількісний та якісний аналіз даних, інтерпретувати їх відповідно до завдань дослідження, сформулювати висновки й оформити звіт за результатами дослідження.

Види спостережень	Особливості організації та здійснення спостереження
Відкрите	Учні усвідомлюють факт спостереження.
Приховане	Дітей не повідомили щодо спостереження за ними.
Безпосереднє	Факти та явища фіксує дослідник.
Інструментальне	Інформацію фіксують за допомогою технічних засобів спостереження.
Постійне	Здійснюють упродовж тривалого часу.
Періодичне	Проводять через певні проміжки часу.
Одноразове	Спостереження випадкове або в спеціально передбачений час.
Суцільне	Охоплює усіх учнів класу.
Вибіркове	Не менше 80% учнів групи.
Пряме	Фіксують факти під час спостереження.
Опосередковане	Висновки роблять за кінцевими результатами.
Об'єктивне	Здійснює сторонній спостерігач.
Суб'єктивне	Здійснює учасник процесу.

Таблиця Д2.3

Результати тестування учнів 3-А класу на констатувальному етапі дослідження

№	Прізвище, ім'я учня	№ завдання									Рівень
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Бабанін Максим	+	+	+	0	+	+	+	0	0	В
2	Буряк Дар'я	0	0	0	-	-	-	-	-	0	Н
3	Гомоля Марія	0	0	-	-	0	0	0	-	0	С
4	Землюк Степан	-	0	-	0	-	0	-	-	0	Н
5	Кириллов Матвій	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
6	Кулініч Дарина		0	+	+	+	+	0	+	+	В
7	Курило Валерія	0	0	0	0	0	0	-	0	-	С
8	Лавренюк Вікторія	0	-	-	0	-	-	-	-	0	Н
9	Литвиненко Софія	+	+	0	+	+	0	+	+	+	В
10	Лядовий Захар	0	0	0	-	-	-	-	-	0	Н
11	Надточий Ангеліна	+	+	0	0	+	+	+	0	+	В
12	Надточий Богдан	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
13	Нешлюбенко Андрій	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
14	Новак Дмитро	0	0	0	0	0	-	-	0	0	С
15	Семенюк Іван	-	0	0	-	-	-	0	0	-	Н
16	Фельсен Артем	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
17	Холодиліна Вероніка	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
18	Холодиліна Милана	+	+	+	+	+	+	+	0	0	В
19	Хоменко Владислав	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
20	Хоменко Дарина	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
21	Чуйко Каміла	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
22	Шихалієва Вероніка	-	0	0	0	0	-	-	-	0	С
23	Шоломій Дарина	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
24	Щербакова Кіра	0	0	0	0	0	0	-	0	-	С
25	Яценко Ілля	0	0	0	0	-	-	0	0	0	С

Таблиця Д2.4

Результати тестування учнів 3-Б класу на констатувальному етапі дослідження

№	Прізвище, ім'я учня	№ завдання									Рівень
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Білоус Антон	0	0	-	-	0	-	-	-	0	Н
2	Бутирська Анжеліка	0	+	+	+	0	0	+	+	+	В
3	Бутирська Вероніка	0	0	-	-	0	0	0	-	0	С
4	Грищенко Тихон	-	0	-	0	-	0	-	-	0	Н
5	Дегтяренко Варвара	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
6	Копосов Михайло	0	+	+	0	0	+	+	+	+	В
7	Кузнецова Дар'я	0	0	-	0	0	0	-	0	-	С
8	Малявкін Ілля	+	+	+	0	+	0	0	+	+	В
9	Нешлюбенко Варвара	-	0	-	0	0	-	-	-	0	Н
10	Панасюк Артем	0	-	0	0	0	-	0	0	-	С
11	Пташник Тимофій	0	+	0	0	0	+	+	+	+	В
12	Рябко Кіра	0	-	0	-	0	0	-	0	0	С
13	Сазонов Олександр	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
14	Стельмахович Данил	0	-	-	0	-	0	-	-	0	Н
15	Сурмай Вадим	-	-	-	0	0	0	0	0	-	С
16	Токарєва Златослава	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
17	Щербакова Софія	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
18	Біда Олександр	+	+	+	0	0	+	+	+	0	В
19	Драник Анастасія	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
20	Кіяшко Вероніка	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
21	Косенко Артем	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
22	Синевич Анна	+	+	0	0	+	+	+	0	0	В
23	Терещенко Артем	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
24	Хоменко Артем	0	0	0	0	0	0	-	0	-	С
25	Щенніков Захар	0	0	0	0	-	-	0	0	0	С

Таблиця Д2.7

Результати контрольного тестування учнів експериментального класу

№	Прізвище, ім'я учня	№ завдання									Рівень
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Бабанін Максим	+	0	0	+	+	+	+	+	+	В
2	Буряк Дар'я	0	0	0	-	0	0	0	0	0	С
3	Гомоля Марія	+	0	+	0	+	0	+	+	+	В
4	Землюк Степан	0	0	-	0	0	0	0	0	0	С
5	Кириллов Матвій	+	+	0	0	+	+	0	+	+	В
6	Кулініч Дарина	+	+	+	+	0	0	+	+	+	В
7	Курило Валерія	0	0	0	0	0	0	-	0	0	С
8	Лавренюк Вікторія	-	0	0	0	-	0	0	0	0	С
9	Литвиненко Софія	+	+	+	+	+	+	+	0	0	В
10	Лядовий Захар	0	0	0	-	0	0	0	0	0	С
11	Надточий Ангеліна	+	0	0	+	+	+	+	+	+	В
12	Надточий Богдан	0	-	-	0	0	0	0	-	0	С
13	Нешлюбенко Андрій	0	-	0	0	-	0	0	0	0	С
14	Новак Дмитро	+	0	+	+	+	+	0	0	+	В
15	Семенюк Іван	0	-	0	0	0	0	0	-	0	С
16	Фельсен Артем	-	-	0	-	-	0	0	0	0	С
17	Холодиліна Вероніка	0	0	0	-	-	0	0	0	0	С
18	Холодиліна Милана	+	+	+	+	+	+	0	+	0	В
19	Хоменко Владислав	-	0	0	0	0	-	0	0	0	С
20	Хоменко Дарина	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
21	Чуйко Каміла	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
22	Шихалієва Вероніка	+	+	0	+	+	+	0	0	+	В
23	Шоломій Дарина	+	0	+	0	+	+	+	0	+	В
24	Щербакова Кіра	+	+	+	0	0	0	+	+	0	В
25	Яценко Ілля	0	0	+	+	+	+	0	+	+	В

Таблиця Д2.8

Результати контрольного тестування учнів контрольного класу

№	Прізвище, ім'я учня	№ завдання									Рівень
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Білоус Антон	0	0	-	-	0	-	-	-	0	Н
2	Бутирська Анжеліка	+	0	0	+	+	+	0	0	+	В
3	Бутирська Вероніка	0	0	-	-	0	0	0	-	0	С
4	Грищенко Тихон	0	0	-	0	-	0	0	0	0	С
5	Дегтяренко Варвара	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
6	Копосов Михайло	0	0	+	0	0	+	+	+	+	В
7	Кузнецова Дар'я	0	0	-	0	0	0	-	0	-	С
8	Малявкін Ілля	+	+	+	0	0	0	0	+	+	В
9	Нешлюбенко Варвара	0	-	-	0	0	-	-	0	0	С
10	Панасюк Артем	0	-	-	0	0	-	0	0	0	С
11	Пташник Тимофій	0	+	0	0	0	+	+	+	+	Н
12	Рябко Кіра	0	-	0	-	0	0	-	0	-	С
13	Сазонов Олександр	0	-	0	-	-	0	-	0	-	Н
14	Стельмахович Данил	0	+	+	+	+	0	+	+	+	В
15	Сурмай Вадим	+	+	+	+	0	0	0	+	+	В
16	Токарєва Златослава	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
17	Щербакова Софія	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
18	Біда Олександр	0	-	-	0	0	-	0	-	0	С
19	Драник Анастасія	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
20	Кіяшко Вероніка	0	-	0	-	0	0	0	0	-	С
21	Косенко Артем	0	-	-	-	-	0	0	0	-	Н
22	Синевич Анна	+	+	0	0	+	+	0	0	+	В
23	Терещенко Артем	-	0	0	0	0	-	0	0	-	С
24	Хоменко Артем	0	0	0	0	0	0	-	0	-	С
25	Щенніков Захар	-	-	0	0	-	-	0	-	0	Н

Уроки з літературного читання для розвитку позитивного емоційного інтелекту
учнів експериментального класу

1. Урок «Зі світової казкової скриньки».

Мета. Розвиток позитивного емоційного інтелекту та його складових: забезпечити умови для виховання позитивних рис характеру та інтересу до читання казок, розвитку емпатії, бажання творити добро; поглиблення знань учнів про казку як вид усної народної творчості, сприяти формуванню читацького інтересу, навичок виразного читання і переказу казки, сприяти розвитку творчого потенціалу, вміння інсценізувати казку та давати елементарну характеристику казковим героям.

Очікувані результати.

Дидактичні: учні поглиблюють свої знання про народну казку; формують інтерес до читання, прищеплюють читацький інтерес, бажання працювати в бібліотеці, застосовують набуті знання в життєвих ситуаціях.

Розвиваючі: розвивають пізнавальну активність, навички акторської гри, допитливість, увагу, збагачують словниковий запас, об'єктивно оцінюють вчинки героїв, їх поведінку.

Виховні: учні розуміють мудрість народної казки.

I. Організація класу.

Доброго ранку, бажаю вам я, дітки кмітливі. Ви – дружна сім'я! Бачу, ви працювати сьогодні охоче, тому і сіяють допитливі очі. Один одному усміхнімося і мерщій до роботи берімося.

Гра «Подивимось один на одного». Учні розбиваються на пари, беруться за руки. Вчитель пропонує: «Дивлячись тільки в очі і тримаючись за руки, спробуй мовчки передати різні емоції: «Я сумний, допоможи мені!», «Мені весело, пограймо!», «Я не хочу з тобою дружити!» Потім учні з вчителем обговорюють, у якому випадку яка емоція передавалася і сприймалася.

II. Емоційне налаштування класу.

З яким настроєм ви прийшли на урок?

Гра «На що схожий настрій». Учасники гри по чергово говорять, на яку пору року, природне явище, погоду схожий їхній сьогоднішній настрій. Почати порівняння краще вчителю: «Мій настрій схожий на білу пухнасту хмаринку, а твій?». Вправа проводиться по колу. Вчитель узагальнює – який же сьогодні настрій у всієї групи: сумний, веселий, смішний.

Вправа «Очікування». А девізом нашого уроку будуть слова: Не просто слухати, а чути. Не просто дивитися, а бачити. Не просто відповідати, а міркувати. Дружно і плідно працювати. Я очікую від вас що саме такими ви і будете. А що ви очікуєте від уроку?

Ознайомлення з планом уроку. Щоб досягти своїх очікувань я пропоную ось такий план уроку. 1. Мовленнєва розминка. 2. Вправа «Мої сподівання». 3. Обмін враженнями від прочитаного. 4. Робота з виставкою книг. 5. Перевірка домашнього завдання. 6. Робота над новою казкою. 7. Робота в групах. 8. Домашнє

завдання на наступний урок. 9. Підсумки уроку. Що ви доповнили б чи змінили до плану уроку?

Основна частина.

Мовленнєва розминка:

а) вправи для дихання «Квітка», «Сніжинка», «Хом'ячок»;

б) повторення чистомовки: Ла-ла-ла – знову казка в гості прийшла. Ки-ки-ки – їх читати залюбки. Ру-ру-ру – вчать вони нас добру. Ло-ло-ло – переможемо зло. Ред-ред-ред – то ж за казкою вперед;

в) гра «Додай літеру»: Слова спокійно жили в книжці, В яку вдалось пробратись мишці, Вона початок відкусила, У себе в нірці схоронила (Лисичка, курочка, качечка, вовчик, зайчик);

г) гра «Перестав усе, як потрібно За зірки сховалось небо, Перестав усе як треба Загавкали собаки, замекали кізки, занявкали кицьки, забекали барани; заквакали жаби, закрюкали качки,

і) повторення вивчених скоромовок: У долині... Шпак шпачисі каже гнівно Шпак шпачисі ... Бачив шершнів у шпаківні Хом'ячок знайшов ... Треба шибеників гнати, Шпаченят охороняти. А дідусь Опанас... Хом'ячок знайшов пір'інку, Хом'ячиха – теж пушинку, Так по крихті назбирали і на зиму ковдру мали.

- Виконуючи завдання мудрої сови, ми часто згадували різних тварин.

- То героями яких творів найчастіше є тварини? Казок і байок.

2. Оголошення теми уроку. Мотивація навчальної діяльності.

- З якої теми ви читали твори?

- А для чого нам потрібно читати?

- Я сподіваюсь у вас будуть всі умови, щоб поглибити свої знання про казку, удосконалити свої навички виразного читання і переказу і можливо, саме після цього уроку у вас зміцниться інтерес до читання і бажання творити добро.

Вправа «Мої сподівання». Чого навчить цей урок кожного з вас? (Опитування дітей). Цей урок навчить мене... виразно читати; переказувати прочитане; доводити свою думку; визначати головну думку твору; працювати в групах; читати в особах.

- Бажаю вам успіху. Щоб ваші сподівання здійснилися.

3. Робота над темою уроку.

а) вступне слово

- Що таке казка? Жила – була вона з прадавніх часів, про які вже стародавні книги не пам'ятають. Найчастіше в цих творах присутнє чарівництво й різні неймовірні пригоди. Недоступне стає доступним, нереальне – реальним. У кожного народу є свої такі твори з їхніми особливостями, національними героями, побутом.

б) Вправа «Мозковий штурм»

1. Як називають художній твір, у якому обов'язково є щось чарівне, незвичайне, фантастичне, нереальне?

2. Які існують дві окремі групи казок? Авторські і народні.

- Хто автор народних казок? Ці казки виникли раніше, ніж люди навчилися писати. Тому їх не записували, а переказували один одному. У ході

переказування ці казки змінювалися. Ім'я автора забувалося за давністю. Казка ставала народною.

3. За що ми любимо казки? Казка - давній і мудрий порадник. Це вона дає перше уявлення про добро і зло, правду й неправду, чесність, справедливість. Казка – це диво. Вона дає нам привід для роздумів, повчає, приносить багато радості.

Підсумок. Казка – це вигадана історія із (як правило) щасливим кінцем і обов'язковою перемогою добра над злом.

4. Обмін враженнями від прочитаних книг.

1. Робота в парах «Обличчя в обличчя». Поділіться з сусідом по парті:- Яка казка з цієї теми вам сподобалась найбільше і чому? Заслуховування кількох пар. Комплімент один одному.

2. Гра «Упізнай твір». - З якої казки ці рядки. Хто її автор?... Якимось одним чоловік віддав свого сина до школи. Коли хлопець приїхав на літо додому, батько розпитав, як у нього йде навчання.(«Учений кум» – чеська народна казка)...Сховала куріпка голівку під крильце. А лисичці того тільки й треба. Стрибнула вона до куріпки, вхопила її за крильце та й помчала геть.(«Лисиця і куріпка») – французька народна казка.... Почули це його батько - король і мати – королева й насипали перед королевичем цілу гору золотавих помаранчі. Та королевич тільки хитав головою.(«Три помаранчі») – італійська народна казка. Доберіть синонім до слова помаранч. Молодці! Погладили себе по голівці.

3. Робота з виставкою книг. Розкажіть мені казку – про хитрого короля, про мудрого коваля, про красуню царівну, про сопілку чарівну, про бубликів в'язку розкажіть мені казку. - Розповіді дітей про прочитані книги.

4. Перевірка домашнього завдання. Робота в групах. - Зачитування завдань, що були додому.

1 група Казка «Учений кум». Пояснити значення слів, що вживаються в казці Кабиця – відкрита літня піч у дворі чи садку Ціп – палиця, якою молотять збіжжя Стодола – будівля, куди звозили урожай з поля Переказ учнями казки. - Чому вчить нас ця казка?

2 група Читання в особах казки «Лисиця та куріпка». - Чому вчить нас ця казка? Куріпки – осілі птахи, середні за розміром, гніздяться на землі, харчуються насінням, популярні птахи для полювання.

3 група. Інсценізація уривку казки «Три помаранчі». - Чому вчить нас ця казка?

5. Фізкультхвилинка. «У травиці муравиці...».

6. Робота над казкою «Чия картина краща».

Гра «Передбачення». - Прочитайте ще раз назву казки. Чи можна, прочитавши назву казки, сказати про що в ній буде розповідатись?

Словникова робота. Дошкульний – той, що завдає неприємного відчуття, різкий, принизливий. Митець – творець. Ошукуватись – обманутись.

Слухання казки.

а) читання вчителем;

б) гра «Бджілки» - дочитування казки учнями зі слів «І ось перший ...».

Тестування. 1. Казку «Чия картина краща?» склав: а) арабський народ; б) англійський народ; в) французький народ. 2. Про що сперечалися художники: а) хто з них найкрасивіший; б) хто з них талановитіший; в) хто з них найрозумніший. 3. Художники зійшлися на тому, що найкраще їхню суперечку вирішать: а) люди; б) інші художники; в) їхні картини. 4. Що намалював перший художник? а) гроно винограду; б) квітку; в) фрукти. 5. Кого зумів перехитрити перший художник. а) звірів; б) птахів; в) риб. 6. Чи зумів другий художник своєю картиною здивувати людей та першого художника! а) не зовсім; б) ні; в) так. Перевірка: 1-а 2-б 3-в 4-а 5-б 6-в. Самооцінка.

Робота над змістом казки.

1. Робота в парах. Уточнимо значення деяких словосполучень - З'єднати ліву і праву частини: Битися об заклад – умова між сперечальниками, за якою той, хто програв повинен виконати щось. Пошив у дурні – поставив у незручне смішне становище. Пальма першості – отримати перше місце або першість у чому-небудь.

2. Відповіді на запитання. - Хто скаржився в казці? - Що вони хотіли довести один одному? Що намалював перший художник? Чи був його малюнок гарним?

3. Вибіркове читання. - Що робили птахи, підлітаючи до малюнка? Зачитати. - Що намалював другий художник? Чи зумів він перехитрити свого колегу? Зачитайте. Дайте відповідь на запитання казки: Чия картина краща? Удосконалення навичок читання.

Гра «Продовж речення». Гра «Засічка – кидок». Робота в групах. Доповнити прислів'я та пояснити їх значення: Казка – вигадка, та в ній щось повчальне зрозумій. Казку читають не очима, а розумом. Казка для розуму, що теплий дощ для землі Казка вчить, як на світі жити

Рефлексія.

1. Вправа «Мікрофон». - Які твори ми сьогодні опрацьовували, хто їх автор? - Чи справились ваші очікування від уроку? - Цей урок мене навчив...

2. Самооцінка діяльності на уроці. - З яким настроєм ви закінчуєте урок? Оцініть свою роботу на уроці за допомогою кубиків лево: зел. – дуже добре, жов. – добре, син. – недостатньо. Складемо з кубиків піраміду наших успіхів.

2. Урок за казкою «Для чого людині серце».

Мета: поглибити та уточнити уявлення учнів про казку, як літературний жанр; розвивати вміння визначати тему та ідею твору, давати характеристику його героям; формувати читацьку компетентність; збагачувати активний словник; розвивати позитивний емоційний інтелект; чуйність, емпатію, вміння співчувати, розуміти емоції інших людей та персонажів літературного твору; застосовувати емоції для підсилення мислення.

Обладнання: періодичні видання, заготовка для колажу, паперові серця, зображення серця.

Хід уроку.

1. Організація початку уроку. Вітання, перевірка готовності учнів до уроку.

Вправа «Давайте вітатися!». Мета: створення позитивної атмосфери та налаштування на плідну працю учнів на уроці. Хід вправи. На початку вправи

вчитель коротко розповідає про різні способи привітання – етичні і жартівливі. Учням пропонується привітатися плечем, спинкою, рукою, носиком, щічкою, створити свій власний незвичайний спосіб привітання для сьогоднішнього уроку.

2. Мовленнєва розминка. Скоромовка. У кухаря Валерика розварились вареники. Розварились вареники... варениці у Валерика!

3.Перевірка домашнього завдання. Робота над рубрикою «Перевір свої досягнення» до розділу «З чистого джерела народної творчості».

4.Повідомлення теми та мети уроку. На попередніх уроках ми працювали над творами, які склав народ і передавав їх з покоління в покоління. Сьогодні ми почнемо роботу над авторськими або літературними казками, визначимо їх особливості та відмінності. А починається розділ казкою Анатолія Дімарова «Для чого людині серце».

5. Сприймання та усвідомлення нового матеріалу. Онлайн-доповідь лікаря-кардіолога «Роль серця для організму людини». Серце – живий насос, який ніколи не зупиняється. Воно забезпечує безперервний та одночасний рух крові зразу по всіх судинах тіла. Кров, яку серце перегнало до легень, збагачується киснем. Вона насичена живильними речовинами та киснем, відправляється до найдалших ділянок тіла – до рук і ніг, а також до життєво важливих органів, таких, як мозок і печінка. Онлайн-доповідь психолога «Про почуття та емоції». Люди не лише мислять, а ще й відчують. Справжніх людей відрізняють глибокі та прекрасні почуття: любов, дружба, горе, радість, доброта, співчуття, жалість. А лихі люди замість них відчують заздрість, жадібність, злість. Почуття не даються з народження, а виховуються та розвиваються протягом життя. Можна навчитися бути добрим, любити і жаліти людей, співчувати їм. Уникати нападів поганих, низьких почуттів. Отже, щоб бути справжньою людиною, треба мислити та відчувати.

6.Робота над казкою «Для чого людині серце».

Словникова робота. Пояснити учням значення слів (дошкулити, розчулитись одноплемінники, жевріючи, схлипнула, висічене).

Зразкове виразне читання казки вчителем. Які події описані в казці? Яка її тема? Назвіть головних героїв казки.

Перечитування твору учнями: колективне читання врівголоса «Бджілки», вправа «Перекотиполе» (по 5 речень), (Вчитель обирає учня, який читає зазначену кількість речень, а потім передає право читання іншому учневі).

Читання «ланцюжком» по 3 речення.

Аналіз змісту і художніх особливостей твору. Робота над питаннями до казки (ст. 66). Провести вибіркоче читання, запропонувавши учням зачитувати з тексту відповіді на питання.

Бліц-опитування: Пригадайте свій останній вчинок, який найбільше запам'ятався. Що ви можете про нього сказати? На вашу думку, людині з яким серцем легше жити сьогодні? Чому? Що потрібно нашому класу (державі, народу) зараз? Хто в нашому класі схожий на чоловічка? Яка людина може бути схожою на чоловічка? Хто є «лікарями» наших сердець? (Друзі, родичі, вчителі).

7.Підсумок уроку.

Рефлексія. Для чого, на вашу думку, людині серце? Запишіть свою версію на паперових сердечках, які є у вас на партах, і приклейте на наш колаж.

Домашнє завдання. С. 62-66, читати та переказувати казку.

3. Урок «Казка вчить, як на світі жити».

Література: українські народні казки «Пан Коцький», «Солом'яний бичок».

Мета: удосконалювати навички мовчазного, свідомого читання; учити визначати риси характеру персонажів шляхом аналізу їхньої поведінки і вчинків. Розвивати: позитивний емоційний інтелект, уміння застосовувати емоції для підсилення мислення, аналізувати дії та думки героїв казки, порівнювати інформацію отриману з різних джерел, робити висновки, визначати головну думку; формувати мовленнєво-комунікативні навички, уміння аргументовано висловлювати свою думку; розвивати творче мислення; уміння працювати в парах, групах. Виховувати інтерес до народної творчості.

1. Організація початку уроку

Емоційне налаштування.

2. Повідомлення теми і мети уроку.

Відгадування загадок.

Їх читають залюбки і дорослі, й малюки.

Ви, напевно, здогадалися? Ну, звичайно ж, це ...

КАЗКИ

*В казках наших українських безліч різних є пригод,
А складав їх рік за роком добрий, мудрий наш ...*

НАРОД

Розгляд виставки.

Подивіться на нашу виставку і згадайте, над якою темою ми працювали, готуючись до цього уроку?

Українські народні казки.

Вчитель. Сьогодні на уроці ми продовжимо знайомство з усною народною творчістю, а саме з казками і перевіримо чи правильно говорять

народна мудрість: «Казка вчить, як на світі жити». 3. Актуалізація опорних знань. Вправа «Мозковий штурм».

- Що визнаєте про казку?
- Чим відрізняються народні казки від літературних?
- Яка тематика казок?
- Назвіть добрих героїв казок?
- Назвіть злих персонажів?
- Чого нас вчать казки?

Гра «Впізнай героя казки».

«Призволяйся, не гордуй. Сама варила...»

«Вибачай, любонько, чим хата багата, тим і рада, а більше на цей раз нічого немає...»

З якої казки ці герої?

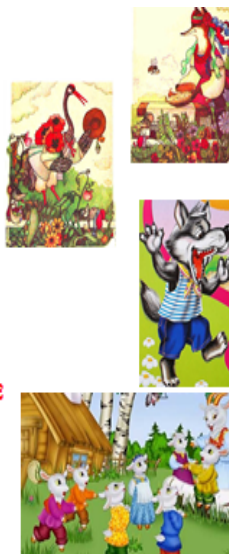
«Лисиця і Журавель».

«Відчиніться, відмікніться! Ваша мати прийшла, молока принесла».

«-Чуємо, чуємо, - не материн це голосок. Наша матінка співає тонесеньким голоском та й приказує не так»

З якої казки ці герої?

«Вовк і семеро козенят»

Фізкультхвилинка.

4. Засвоєння нового матеріалу. Відгадування загадок про головних героїв казки.

**В темнім лісі проживає,
Довгий хвіст пухнастий має.
Її на місці не сидиться.
Як зовуть її?**

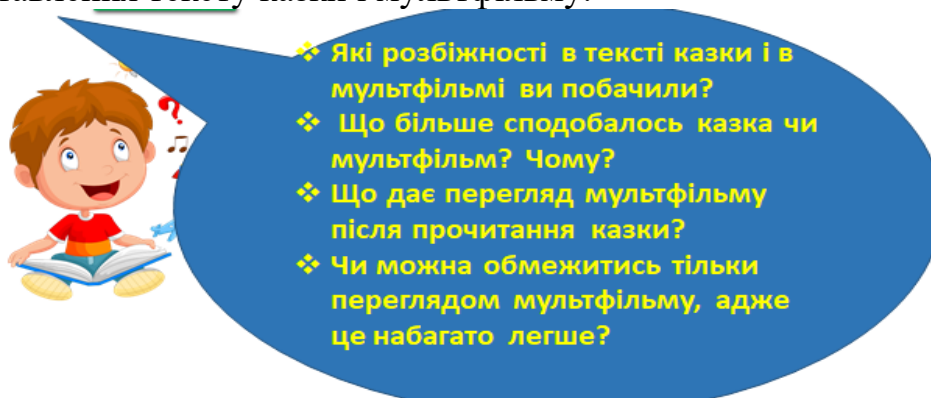
**Зубатий, волохатий,
Як їсти починає –
Муркає-співає.**

Опрацювання казки «Пан Коцький». Щоденні 5. Слухання за покликанням. Вправа «Власна думка».

- ❖ Яка ця казка за настроєм?
- ❖ Чому вовк, ведмідь, кабан та заєць вирішили зготувати обід?
- ❖ Що принесли до борщу вовк, дикий кабан та заєць?
- ❖ Що приніс ведмідь?
- ❖ Чому кликати на обід довелося зайчику?
- ❖ Де хто сховався?
- ❖ Чому ж вийшло так, що в казці звірі, які набагато сильніші за пана Коцького, його боялися та від нього ховалися?

Фізкультхвилинка. Опрацювання казки «Солом'яний бичок». Щоденні 5. Читання для себе. Перегляд музичного мультфільму за покликанням. Співставлення тексту казки і мультфільму.

- ❖ Які розбіжності в тексті казки і в мультфільмі ви побачили?
- ❖ Що більше сподобалось казка чи мультфільм? Чому?
- ❖ Що дає перегляд мультфільму після прочитання казки?
- ❖ Чи можна обмежитись тільки переглядом мультфільму, адже це набагато легше?

Фізкультхвилинка. Закріплення вивченого матеріалу. Вправа «Здогадайся». Роздивись малюнки та скажи, з якої частини казки малюнок: початок, середина, кінець.

Чому вчать казки, які ми сьогодні опрацювали.

<p>Пан Коцький</p> <p>Сміливість</p> <ul style="list-style-type: none"> • У страху очі великі • Полохливий заєць і пенька боїться • Добре того лякати, хто сам боїться 	<p>Солом'яний бичок</p> <p>Обережності і вдячності</p> <ul style="list-style-type: none"> • Не спитавши броду, не лізть у воду • За добро добром і платять • За «дякую» шапки не зшиєш
---	--

Тестування.

У якому з прислів'їв сказано про призначення українських народних казок?

а) Доброго тримайся, а злого цурайся.

б) Казка вчить, як на світі жити.

Підсумок уроку. Вправа «Сінквейн» («Сенкан»).

Домашнє завдання. Прочитай казку «Солом'яний бичок». Зроби аудіо або відео запис уривку читання казки. Намалюй ілюстрацію до казки. Бажаю успіхів у навчанні! Пам'ятай: казка вчить, як на світі жити.

Рефлексія.

На уроці мені дуже сподобалось.

На уроці мені сподобалось.

На уроці мені не сподобалось.

4. Урок «Дружбу так розуміти треба...».

Мета: Формування складових позитивного емоційного інтелекту: почуття товариськості, дружби, уміння приходити на допомогу; виховувати бажання мати в житті справжніх друзів, бути вірним другом, вчитись дружити; розвивати творчу уяву, спостережливість, бажання творити добро, підвищувати інтерес до читання; удосконалювати навички виразного читання.

Обладнання. Тексти для читання, виставка книг, ілюстрації, малюнки, навчальна презентація. Література. В. Сухомлинський «Хай хтось інший», М. Стеценко «Боягуз». Змістові запитання. Хто такий друг? Що таке дружба? Що означає дружити? Методична мета. Реалізувати системний підхід до виховання через організацію діяльності учнів, що сприяє розвитку їх особистісних якостей, індивідуально – творчих здібностей, заохочувати пізнавальну діяльність, Виховувати інтерес до пошукової роботи, самостійність та відповідальність.

Розподіл роботи. Діти були поділені на групи. 1 група – досліджували типи дружби, працювали з додатковою літературою, 2 група – збирали прислів'я про

дружбу, 3 група – складала розповіді про друзів, 4 група – добирали вислови про дружбу, готували виразне читання текстів, готували виставку книг про дружбу. Тривалість проекту. Два тижні. Захист проекту.

I. Організаційна частина. - Сигнал лунає дзень – дзелень, Гостям ми кажемо «Добрий день!» Раді ми, що завітали на гостину У нашу дружну класну родину. Будемо гарно працювати, Вчитись друзів шанувати.

II. Вступна частина. Гасло: «Дружба – це достатку річ, сварка - ворогові свято, друзів сто – і мало їх, ворог – і один багато» (Д. Білоус). - Ми часто замислюємося над тим, що таке дружба? Кого можна назвати справжнім другом? Які закони справжньої дружби? Саме відповіді на ці питання ми отримуємо сьогодні під час уроку, бо відповіді ми шукали на них протягом двох тижнів.

III. Основна частина.

1. Визначення слова «Дружба». - Щоб ми могли розібратися в цих питаннях, пропоную дізнатися з тлумачного словника, яке дається визначення слову «дружба». Доповідь учня: Дружба – особисті відносини між людьми, що ґрунтуються на довірі, щирості, взаємних симпатіях. Ознаками дружби є взаємна повага, довіра та терпіння. Людей, яких пов’язує дружба, називають друзями.

2. Робота над оповіданням В. Сухомлинського «Мишкові купили велосипед» (Читання в особах заздалегідь підготовленими учнями).

а) Тестування на розуміння прочитаного. (Перевіряємо за допомогою карток + або -). 1. Мишкові купили новий телефон (-). 2. Хлопчик жив далеко від школи (-). 3. Мишко привів велосипед, мов козу на вуздечці (-). 4. Велосипед нікому не подобався (-). 5. Діти каталися до шостої години (-). 6. Мама зраділа за Мишка (+). - Чому мама полегшено зітхнула? - Чи можна назвати Мишка справжнім другом?

3. Типи дружби. Доповідь учня: Дитяча дружба – теплі, безкорисні стосунки між дітьми. Як правило, виникає між тими, хто часто спілкується – між однокласниками, сусідами. Саме вона переростає в дорослу дружбу.

4. Робота над оповіданням М. Стеценка «Боягуз». Доповідь учня: Микола Митрофанович Стеценко народився у 1918 році. Важкі життєві дороги випали на долю М. Стеценка. Народився він на Полтавщині в роки громадянської війни. Доповідь учня. Це були часи голоду і розрухи. Маленький хлопчик ходив до школи у сусіднє село, долаючи відстань 10 км. Доповідь учня. Перше оповідання «Щастя тобі, Надійко!» вийшло у 1958 році. Всього він написав 15 книг про дітей і для дітей.

5. Читання оповідання заздалегідь підготовленими учнями в особах.

6. Бесіда над розумінням прочитаного. - Про які горішки розповідається у оповіданні? - Як розважалися хлопці у вільний час? - Чи гарно це?

7. Тестування на розуміння прочитаного (картки для перевірки: А, Б). 1. Тимко щодня списував у Юрка: а) задачі; б) приклади; 2. До Юрка прилипло прізвисько: а) боягуз; б) сміливець. 3. Юрко годував: а) кролів; б) коней; 4. Хлопці наїлися досхочу: а) винограду; б) шовковиці. 5. Вчителька подарувала книгу: а) Тимкові; б) Юркові. 6. Юрко: а) герой; б) боягуз. - Чи можна назвати хлопців справжніми друзями?

8. Вправи для відпочинку (гімнастика для очей – рухи зліва – направо, згори – донизу, за годинниковою стрілкою і проти – по 8 повторень). Доповідь учня. Духовна дружба – друзі наповнюють один одного позитивними емоціями, не заздять, пишаються своїм другом. Доповідь учня. Сімейна дружба – дорослі люди є опорою одне для одного, адже без такої дружби любов і взаєморозуміння в сім'ї неможливі. - Як ви вважаєте, чи можна назвати наш клас дружним? - Які справи, на вашу думку, вас здружили?

9. Фізкультхвилинка – тупотілка (діти кажуть слова, крокуючи на місці): В цьому класі – друзі всі ми – 1,2,3, Всі – і ми, і ти, і я – ми одна дружна сім'я. Дай руку тому, хто зліва, Дай руку тому, хто справа, Ви, і ми, і ти, і я – ми одна дружна сім'я. Доповіді учнів. - Дружба «онлайн» - спілкування людей в мережі Інтернет. Для такої дружби відстань і час не важливі. Але багато хто зазначає, що це не дружба, а спілкування.

10. Робота над оповіданням «Хай хтось інший» (читають в особах заздалегідь підготовлені учні).

11. Тестування на розуміння прочитаного «Знайди відповідність». 1. Клас 1. Ні в кого не було. 2. Екскурсія 2.5. 3. Голки з ниткою 3. до лісу. 4. Гудзик відпав 4. у Миколи. 5. Всяке може 5. статися у поході. Ключ: 12,23,31,44,55. - Як на вашу думку, чому таку назву має це оповідання? Доповідь учня. Василь Олександрович Сухомлинський був директором Павлиської школи. Батько у хлопчика був хліборобом. У сім'ї росло четверо дітей. Всі вони стали вчителями. У домашній бібліотеці сім'я мала 20 тисяч книг. Бабуся розповідала казки дітям. Прожив Василь Олександрович 52 роки і помер від застарілої рани біля серця. Учні Василя Сухомлинського написали близько 1500 казок.

12. Прислів'я про дружбу (ті, які діти дібрали, працюючи в групі).

13. Доповіді про друзів (розказати протягом 1 хвилини чи прочитати складену розповідь про друга). Доповіді учня. Типи дружби – дружба між націями і народами.

14. Практична робота. Коло дружби. Діти стають в коло, беруться за руки і промовляють хором і в особах: Всі діти країни дружити повинні, Ми кажемо: «Ні – війні в Україні!» Я народився в Рівному, А я – на Донбасі, Та всі ми здружилися у цьому класі! Суми – моя Батьківщина! Ми – патріоти, це наша країна! Всі мріємо, щоб Україна цвіла, У мирі і дружбі, без воєн жила! Наш девіз: «Наша сила – сім'я єдина!! Дружби і миру тобі, Україно!

15. Робота зі скоромовкою. Гра «Дощ, дощик, злива» (діти в парах один одному розказують скоромовку повільно, швидше і якнайшвидше).

16. Гра «Вгадай героя по живому портрету» (заздалегідь підготовлені діти розказують слова і в руках тримають рамку від картини). 1. Мені новий велосипед купили, Я не ганяв на ньому влітку сам, Ділився з хлопцями, терпів щосили, А хочете, дам покататися і вам? (Мишко). 2. Любив я списувати задачі, Бо думати сам не хотів. Шовковицю збирати з Юрком у сад ходив. Та Юрко мене хай вибачає, Більше боягузом його не обзиваю. (Тимко). 3. Я гарно і швидко рішаю задачі. За першою партою сиджу. З Тимком – однокласником дружу. Мене боягузом Тимко обзивав. Тепер кращим другом для нього я став. (Юрко).

Підбиття підсумків.

1. Вправа «Мікрофон». - Що під час роботи над проектом вам найбільше сподобалося?
2. Робота з піснею «Усмішка» (звучить караоке, співаємо).
3. Хорова робота над висновком.

Вправи для розвитку позитивного емоційного інтелекту учнів експериментального класу

1. «Давайте вітатися!». Вправа продовжує знайомство, створює психологічно невимушену атмосферу. Хід вправи. На початку вправи розповідається про різні способи привітання, тих, що реально існують, і жартівливих. Учням пропонується привітатися плечем, спинкою, рукою, носиком, щічкою, створити свій власний незвичайний спосіб привітання для сьогоденішнього заняття.

2. «Як ти себе відчуваєш?». Вправа на розвиток уваги, емпатії, вміння відчувати настрій іншого. Хід вправи. Вправа виконується по колу. Кожен учень уважно дивиться на свого сусіда і намагається здогадатися, як той себе відчуває, розповідає про це. Учень, стан якого описується, слухає і потім погоджується (або ні) з розповіддю, доповнює.

3. «Земля, повітря, вогонь і вода». Вчитель просить учнів за його командою зобразити одну із стихій – повітря, землю, вогонь і воду, що відображають різні емоційні стани людини. Зображати стихію необхідно, відповідно до запропонованої нижче інструкції. Педагог сам робить і говорить вголос те, що потрібно робити разом усім учням. Повітря. Учні починають дихати глибше, ніж зазвичай. Вони встають і роблять глибокий вдих, а потім видих. Кожен уявляє, що його тіло, наче велика губка, жадібно вбирає кисень з повітря. Усі намагаються почути, як повітря входить в ніс, відчути, як воно наповнює груди і плечі, руки до самих кінчиків пальців; як повітря струменить в області голови, обличчя; повітря заповнює живіт, область тазу, стегна, коліна і прагне далі - до щиколоток, ступень і кінчиків пальців. Учні роблять кілька глибоких вдихів і видихів. Можна запропонувати всім пару раз позіхнути. Спочатку це виходить швидше штучно, але іноді після цього виникає справжнє позіхання. Позіхання – природний спосіб компенсувати брак кисню. (Позіхання може використовуватися і по-іншому: ви можете на початку запропонувати позіхати свідомо, щоб клас швидше «підбадьорився»). Земля. Тепер учні повинні встановити контакт із землею, «заземлитися» і відчути впевненість. Вчитель разом з учнями починає сильно тиснути на підлогу, стоячи на одному місці, можна топати ногами і навіть пару раз підстрибнути верх. Можна потерти ногами підлогу, покрутитися на місці. Мета – по-новому відчути свої ноги, які знаходяться й далі від центру свідомості, і завдяки цим тілесним враженням відчути більшу стабільність і впевненість. Вогонь. Учні активно рухають руками, ногами, тілом, зображуючи язики полум'я. Вчитель пропонує всім відчути енергію і тепло в своєму тілі, коли вони рухаються подібним чином. Вода. Ця частина вправи становить контраст з попередньою. Учні просто уявляють собі, що кімната перетворюється в басейн, і роблять м'які, вільні рухи у «воді», слідкуючи за тим, щоб рухалися суглоби – кисті рук, лікті, плечі, стегна, коліна.

4. Психом'язове тренування з фіксацією уваги на диханні на напругу і розслаблення м'язів тулуба «Сонечко і хмаринка». Сонце зайшло за хмаринку,

стало прохолодно - стиснутися в грудку, щоб зігрітися (затримати дихання). Сонце вийшло з-за хмаринки, жарко - розслабитися - розморило на сонці (на видиху).

5. «Візьми і передай!». Учні сидять на стільцях, розставлених по колу, і передають один одному який-небудь уявний предмет. З боку, дивлячись на руки учнів, повинно скластися враження, що вони діють з реальними предметами. Музичний супровід.

6. «На що схожий настрої». Учасники гри по чергово говорять, на яку пору року, природне явище, погоду схожий їхній сьогоднішній настрої. Почати порівняння краще вчителю: «Мій настрої схожий на білу пухнасту хмаринку, а твій?». Вправа проводиться по колу. Вчитель узагальнює – який же сьогодні настрої у всієї групи: сумний, веселий, смішний.

7. «Зобрази на обличчі». Учні пропонується відобразити на обличчі зміст речення: «холодний вітер», «похмурі хмари», «сонячний день», «чудова веселка», «блиснула блискавка», «спілий кавун», «зелене яблуко», «гіркий перець».

8. «Живі картинки». Розглядання ілюстрацій до художніх творів супроводжується аналізом невербальних засобів виразності. Після розглядання учні вправляються у наслідуванні зображеним емоційним станом героїв, вираженим зазначеними засобами. На початковому етапі вчитель дає зразок використання цих засобів. Варіанти: «Зроби, як я» («Повтори за мною», «Покажи, як я»), педагог показує різні способи вираження емоцій персонажів за допомогою невербальних засобів виразності. Учні повторюють за ним. Від імені будь-якого персонажа учні виконують різні завдання: піймаємо метелика, підкрадемося до будиночка.

9. Гра «Передача відчуттів». Хід гри. Принцип гри подібний до загальновідомої забавки «Зіпсований телефон». Учні сідають колом, ведучий(вчитель) загадує певну емоцію чи відчуття та пошепки називає його певній дитині, далі необхідно «ланцюжком» передати цей стан за допомогою міміки, жестів, дотиків один до одного. Коли діти передали відчуття по колу, можна обговорити, який саме настрої, стан чи емоцію було загадано. Потім ведучим може стати будь-який бажаючий.

10. «Мімічна гімнастика». Дитині пропонується виконати ряд вправ для мімічних м'язів обличчя. Наморщити чоло, підняти брови (подив). Розслабитися. Залишити чоло гладким протягом однієї хвилини. Зсунути брови, нахмуритися (серджуся). Розслабитися. Повністю розслабити брови, закрити очі (а мені все одно – байдужість). Розширити очі, рот відкритий, руки стиснуті в кулаки, все тіло напружене (страх, жах). Розслабитися. Розслабити повіки, чоло, щоки (лінь, хочеться дрімати). Розширити ніздрі, зморщити ніс (огода, вдихаю неприємний запах). Розслабитися. Стиснути губи, примружити очі (презирство). Розслабитися. Посміхнутися, підморгнути (весело, ось я який!).

11. «Країна казок». Мета: продовжувати знайомство дітей з емоціями радості, горя, гніву, страху і подиву, розвивати емпатію. Матеріали: малюнки з зображенням казкових героїв та будинків. На будинках піктограми різних

емоцій. Інструкція. Ми відправляємося у мандрівку по Країні казок. На нашому шляху будуть зустрічатися казкові будиночки, в яких живуть герої різних казок. Казкові герої будуть виходити до нас, якщо ми правильно назвемо емоцію, зображену на піктограмі. Піктограма буде висіти над входом до будиночка. Перший будиночок з піктограмою страху. Учні відгадують емоцію. З будиночка виходить півник, який боїться лисицю. Вона його з власного будинку виманила, з'їсти хотіла. Потім пропонується програти сценку, в якій котик рятує півника. Другий будиночок з піктограмою горя. Учні називають емоцію. Після того, як діти відповіли на питання, з будиночка виходять дід та баба. Вони розповідають учням про своє горе. Знайшли вони в лісі кривеньку качечку та не вберегли, покинула вона їх. Учні пропонують різні варіанти того, як можна допомогти повернути дівчину. Баба та дід дякують учням за поради. Третій будиночок з піктограмою подиву. Учні називають емоцію. З будиночка виходять три ведмедя. Вони пропонує учням згадати епізоди з казки в яких ці герої дивуються. Потім просять розповісти, що дивовижне вони бачили в своєму житті. Четвертий будиночок з піктограмою радості. Учні називають емоцію. З будинку виходить Кіт Леопольд. Він пропонує учням згадати:- Яким героям ви допомогли?- Які почуття ви при цьому відчули?

12. «Вивчаємо емоції за виразом обличчя». Це завдання допоможе учням поміркувати над тим, як позначаються на виразі обличчя емоції, які відчуває людина, навчитися зображати їх і зчитувати як елемент невербального спілкування, отже, сприятиме розвитку емоційного інтелекту. У завданні запропоновано чотири назви різних емоцій (смуток, страх, щастя, спокій) і зображення обличчя, учням треба уявити вираз обличчя, що вказуватиме на переживання кожної з емоцій, і намалювати на обличчях хлопчиків і дівчат. Виконання завдання сприятиме розвитку уяви, творчого мислення й дозволить проявити себе.

13. «Який (яка) я?». Вчитель пропонує учням висловити свій емоційний стан, своє самопочуття за допомогою епітетів та порівнянь (я веселий та грайливий, як літній дощик; я задоволена, як кішечка на сонечку).

14. Гра «Чарівний мішечок». Перед грою потрібно обговорити з учнем, який у нього (неї) настрій, що він (вона) відчуває, може ображений на когось. Далі учневі пропонують скласти у чарівний мішечок всі негативні емоції: злість, образ, сум. Цей мішечок з усім поганим, що в ньому є, викидається. Можна запропонувати дитині самій викинути мішечок. Добре, якщо дорослий теж покладе в цей мішечок свої негативні емоції. Можна використати ще один «чарівний» мішечок, з якого учень дістане ті позитивні емоції, які він хоче.

15. Гра «Малюємо настрої музики». Після прослуховування та обговорення характеру і настрою музики можна запропонувати дітям намалювати її.

16. «Малюємо емоції пальцями». Дитині пропонується намалювати свої емоції пальцями. Для цього потрібно використовувати скляночки з гуашевою фарбою.

17. «Різнокольорова вода». Дитині пропонується розфарбувати воду в різні кольори. Запитайте в дитини, як зробити «сердиту воду», «добру», «веселу». Можна розфарбовувати воду в найрізноманітніші настрої. Покажіть дитині, як можна за допомогою однієї і тієї ж фарби отримати різні відтінки і як при цьому зміниться «настрій» води. Наприклад, чорна вода була «сердитою», а сіра стала вже «задумливою».

18. Гра «Крижинки». Гра дуже швидкоплинна, але учні її люблять. До проведення гри необхідно заморозити кубики різнокольорової води, під час гри учні розбивають обрані різнокольорові крижинки на дрібні шматочки і викладають візерунок з крижаної мозаїки. Після чого розповідають, який настрій був у розфарбованої води. А який став в отриманого візерунка?

19. Вправа «Музика та емоції». Прослухавши музичний уривок, діти описують настрій музики: весела-сумна, задоволена-сердита, смілива-боязлива, бадьора-втомлена, тепла-холодна.

20. Гра «Подивимось один на одного». Учні розбиваються на пари, беруться за руки. Вчитель пропонує: «Дивлячись тільки в очі і тримаючись за руки, спробуй мовчки передати різні емоції: «Я сумний, допоможи мені!», «Мені весело, пограймо!», «Я не хочу з тобою дружити!» Потім учні з вчителем обговорюють, у якому випадку яка емоція передавалася і сприймалася.

21. «Скажи, як я». Учні пропонується прослухати уривки із знайомих віршів і визначити їх тембровий відтінок, відповівши на питання: «Яким голосом я прочитала? Чому?». Потім виразно прочитати уривок, наслідуючи мову вихователя. Ускладнення: 1. Підібрати піктограму, що відповідає емоційному забарвленню вірша. 2. Передати емоції за допомогою міміки, пантоміміки, наслідуючи виразні рухи вихователя.

22. «Будівельники». Учасники стають в одну лінію. Вчитель пропонує уявити і показати мімікою та рухами, як передаєш сусіду: важке цебро з цементом; легкий пензлик; цеглу; величезну важку дошку; цвях; молоток.

23. Вправа «Угадай настрій по голосу». Педагог вимовляє фразу з тембровим відтінком, що відповідає вираженню однієї з емоцій. Учні пропонують набір піктограм, з яких він повинен вибрати ту, на якій вираз обличчя відповідає даній емоції.

24. «Тренуємо емоції». Запропонуйте учням насупитися, як: осіння хмара, розлютована людина, зла чарівниця. Посміхнутися, як: кіт на сонечку, саме сонце, Буратіно, хитра лисиця, радісна дитина, начебто вони побачили диво. Позлитися, як: дитина, у якої забрали морозиво, два барани на мосту, людина, яку вдарили. Злякатися, як: дитина, що загубилася в лісі, заєць, що побачив вовка, кошеня, на якого гавкає собака. Виразити втому, як: тато після роботи, людина, що підняла щось важке, мураха, що тягне велику муху. Зобразити: туриста, що зняв важкий рюкзак, дитину, що багато потрудилася, але допомогла мамі, стомленого воїна після перемоги.

25. «Уяви собі». Вчитель запитує дитину: «На чому ти сидиш?». Учень відповідає. Потім йому пропонується уявити і зобразити, як би він злякався, якби сидів на даху (на верхівці дерева). Учні запитують: «Що ти побачив?»

Потім пропонують уявити собі і показати, як би він здивувався, якби побачив веселу лисичку (великого птаха, ведмедя); як би він злякався, якби побачив дракона (чудовисько, Бабу Ягу). Питання: «Кого зустрів?» Учень показує, як би він зрадив, якби приїхала бабуся (брат, друг). Питання: «Кого проводив?» Учень зображує смуток від того, що відїхала мама (загубилось цуценя, кошени, занедужав друг, зламалася улюблена іграшка). Питання: «На кого розсердився?» Учень уявляє і зображує, якби він розсердився, якби у нього відняли новий велосипед (цукерку, іграшку).

26. «Всі ті, хто...». Вправа спрямована на розвиток уваги, спостережливості, а також продовження групового знайомства. Хід вправи. Вчитель дає завдання: «Встаньте ті, хто ... - любить бігати, - радіє гарній погоді, - має молодшу сестричку, - любить дарувати квіти тощо. Після завершення вправи учням задають питання, щоб підвести підсумки гри:- Зараз ми подивимося, хто в нашому класі виявився найуважнішим. Хто з учнів запам'ятав, хто в нашій групі любить бігати? У кого є молодша сестра? Тощо. Кожне питання адресується конкретній дитині, якщо вона не може відповісти – їй допомагають інші.

27. «Що змінилося?». Вправа на розвиток уваги та спостережливості, необхідних для ефективного спілкування. Хід вправи. Кожна дитина по черзі водить в грі. Той, хто водить, виходить з кімнати. За цей час в класі відбувається декілька змін в одязі, зачісці учнів, можна пересісти на інше місце (але не більше 2-3 змін; всі зміни повинні бути помітними). Завдання: правильно відмітити всі зміни, що відбулися.

Художні літературні твори для розвитку позитивного емоційного інтелекту
учнів експериментального класу

Українські народні казки.

Пан Коцький.

В одного чоловіка був кіт старий, що вже не здужав і мишей ловити. От хазяїн його взяв та й вивіз у ліс, думає: «Нащо він мені здався, тільки дурно буду годувати, нехай краще в лісі ходить». Покинув його й сам поїхав. Коли це приходить до kota лисичка та й питає його: Що ти таке? А він каже: Я пан Коцький. Лисичка й каже: Будь ти мені за чоловіка, а я тобі за жінку буду. Він і згодився. Веде його лисичка до своєї хати, так уже йому годить: уловить де курочку, то сама не їсть, а йому принесе. От якось зайчик побачив лисичку та й каже їй: Лисичко-сестричко, прийду я до тебе на досвітки. А вона йому: Є у мене тепер пан Коцький, то він тебе розірве. Заєць розказав за пана Коцького вовкові, ведмедеві, дикому кабанові. Зійшлися вони докупи, стали думати, як би побачити пана Коцького, та й кажуть: А зготуймо обід! І взялися міркувати, кому по що йти. Вовк каже: Я піду по м'ясо, щоб було що в борщ. Дикий кабан каже: А я піду по буряки і картоплю. Ведмідь: А я меду принесу на закуску. Заєць: А я капусти. От роздобули всього, почали обід варити. Як зварили, почали радитись, кому йти кликати на обід пана Коцького. Ведмідь каже: Я не підбіжу, як доведеться тікати. Кабан: А я теж неповороткий. Вовк: Я старий уже і трохи недобачаю. Тільки зайчикові й приходитьсь. Прибіг заєць до лисиччиної нори, коли це лисичка вибігає, дивиться, що зайчик стоїть на двох лапках біля хати, та й питає його: А чого ти прийшов? Він і каже: Просили вовк, ведмідь, дикий кабан, і я прошу, щоб ти прийшла зі своїм паном Коцьким на обід. А вона йому: Я з ним прийду, але ви поховайтесь, бо він вас розірве. Прибігає зайчик назад та й хвалиться: Ховайтесь, казала лисичка, бо він як прийде, то розірве нас. Вони й почали ховатися: ведмідь лізе на дерево, вовк сідає за кущем, кабан заривається у хмиз, а зайчик лізе в кущ. Коли це веде лисичка свого пана Коцького. Доводить до столу, а він побачив, що на столі м'яса багато, та й каже: Ма-у!.. Ма-у!.. Ма-у!.. А ті думають: «От вражого батька син, ще йому мало! Це він і нас поїсть!». Виліз пан Коцький на стіл та почав їсти, аж за ушима лящить. А як наївсь, то так і простягсь на столі. А кабан лежав близько столу в хмизі, та якось комар і вкусив його за хвіст, а він так хвостом і крутнув; кіт же думав, що то миша, та туди, та кабана за хвіст. Кабан як схопиться, та навітки! Пан Коцький злякався кабана, скочив на дерево та й подерся туди, де ведмідь сидів. Ведмідь як побачив, що кіт лізе до нього, почав вище лізти по дереву, та до такого доліз, що й дерево не здержало, так він додолу впав: гуп! та просто на вовка, мало не роздавив сердешного. Як схопляться вони, як дременуть, то тільки видко. Заєць і собі за ними забіг не знає куди... А потім посходились та й кажуть: Такий малий, а тільки-тільки нас усіх не поїв!

Українська народна казка «Баба Яга».

Жила собі дівчина і були в неї батько та мачуха. Коли це мачуха послала батька по дрова та й каже дівчині: – Сходи до моєї сестри, Баби Яги, візьми в неї голку й нитку, щоб я тобі сорочку пошила. Бідна дівчина пішла. Але коли пішла, то спочатку зайшла до тітки своєї і каже їй: – Послала мене мачуха до Баби Яги, щоб у неї голку і нитку взяти, аби мачуха мені сорочку пошила. А тітка відповідає їй: – Коли прийдеш ти туди, вона тобі скаже, щоб ти сіла і прjala. Ти сідай і пряди. Як тільки вона полетить, бери голку з ниткою і тікай. Встрінеш ти kota на порозі, який очі видряпувати тобі захоче. Ти йому кусок шинки дай, він тебе і пустить. Потім встрінеш березу, яка тебе забити до смерті захоче. Ти підв'язи її, вона тебе і пустить. І коли виходити будеш, там ворота скрипітимуть, не випускатимуть. Ти їх олійкою помаж, вони тебе й випустять. І тікай тоді швидко до себе додому. Прийшла дівчина до Баби Яги і каже їй: – Послала мене мачуха по голку й нитку, щоб сорочку мені пошити. А Баба Яга в відповідь: – Ти сядь і пряди, а я зараз прилечу і дам тобі голку і нитку. І полетіла Баба-Яга. Дівчина швидко знайшла голку, нитку і давай тікати. Тільки вийшла на поріг, а там кіт сидить, очі видряпати хоче. Вона дала йому кусок шинки, він її і пустив. Побігла вона далі, а там береза. Дівчина її підв'язала, і пропустила береза її. Пішла далі, а там ворота скриплять і не пускають. Дівчина помазала їх олійкою, вони і пропустили. Баба Яга прилетіла, а дівчинки нема. Підбігла до kota і питає: – Чого ти їй очі не видряпав? А кіт їй в відповідь: – Я тобі скільки роблю, а ти мені і хліба не дала, а вона шинки не пожаліла для мене. Підходить Баба Яга до берези і питає: – Чого ти її до смерті не забила? А береза в відповідь: – Ти за все, що я зробила для тебе, і гілочки не обрізала, а вона мене підв'язала. Підходить Баба Яга до воріт і питає: – А чого ви її не залишили у мене в дворі? А ворота в відповідь: – Ми тобі скільки служимо, а ти нас і водою не помазала. А вона олійки не пожаліла. Розсердилась Баба Яга і полетіла геть світ за очі. А дівчина прийшла додому і розповіла все батькові. Вигнали вони мачуху і стали вдвох жити-поживати та добра наживати.

Авторські казки.

Ганс Крістіан Андерсен. «Нове вбрання короля».

Багато років тому жив король, який так любив гарні нові вбрання, що всі гроші витрачав на свій одяг. Він не турбувався про своїх солдатів, не цікавився театрами, не любив гуляти, а коли виїздив на прогулянки або приймав паради, то лише для того, щоб показати своє нове вбрання. На кожну годину дня він мав спеціальний одяг; і як про деяких королів часто говорять: «Король у раді з міністрами», так про цього короля завжди казали: «Король у гардеробній». У великому місті, де він жив, було дуже весело; щодня туди приїздило багато іноземців. Одного разу прийшли в те місто два пройдисвіти. Вони удавали з себе ткачів і розголосили, що вміють ткати найчудовішу тканину, яку тільки можна собі уявити. Не тільки кольори й малюнки надзвичайно гарні, але й убрання, пошиті з цієї тканини, мають дивну властивість - вони невидимі людям, непридатні для своїх посад або надмірно дурніми. «Та це ж чудове вбрання! - подумав король. - Одягну таке і відразу дізнаюся, які люди в моїй державі непридатні для своїх посад. Я зможу відрізнити розумних від дурнів. Треба

негайно ж наткати для мене цієї тканини!» І він дав обом шахраям великий завдаток, щоб вони могли почати роботу. Справді, вони поставили два ткацькі верстати й удавали, ніби працюють. Але на верстатах у них нічогосінько не було. Одразу ж вони наказали дати їм найтоншого шовку і найчистішого золота. Все це шахраї поховали в свої власні кишені, а самі до пізньої ночі працювали на порожніх верстатах. «Хотілося б мені знати, чи багато вже вони наткали?» - подумав король. Але на серці в нього ставало дуже неспокійно, коли він згадував, що той, хто дурний або непридатний для своєї посади, не може побачити тканини. Звичайно, він думав, що для цього йому самому нема чого боятися; але все-таки краще було б спочатку послати когось іншого, щоб подивитись, як іде справа. У місті вже всі знали, яку чудесну силу має тканина, і всі хотіли швидше дізнатися, хто з їхніх сусідів нездібний або дурний. «Пошлю я до ткачів свого старого міністра,- вирішив король. - Він найкраще розпізнає, яка матерія, бо він людина розумна, і ніхто не підійде до його посади краще за нього». І от старий статечний міністр пішов до того залу, де сиділи обидва шахраї і працювали на порожніх верстатах. «О, рятуйте! - подумав міністр і аж вирячив очі. - Я нічого не бачу!» Але він цього не сказав. Обидва шахраї ласкаво запросили його підійти ближче, щоб роздивитися краще чудовий візерунок і прекрасні кольори. При цьому вони показали на порожній ткацький верстат, а бідолашний старий міністр, хоч як витріщав очі, нічого не міг побачити, бо там нічого не було. «Що таке? - думав він. - Невже я дурний? Я цього ніколи не помічав! Жодна людина не повинна про це знати. Невже я непридатний для своєї посади? Ні, ніяк не можна признатися, що я не міг побачити тканини!» - Ну, що ви нічого не кажете? - спитав один із ткачів. - О, чудово, дуже мило! - відповів міністр і поглянув крізь окуляри. - Який візерунок! Які барви! Звичайно, я скажу королю, що мені подобається. - Ну, це приємно чути,- мовили ткачі і стали називати кольори і докладно пояснювати чудові візерунки. Старий міністр уважно слухав, щоб точно все передати королю. Так він і зробив. Після цього шахраї почали вимагати ще більше грошей, ще більше шовку й золота ніби для тканини. Все це вони ховали в свої кишені. На верстат не потрапила жодна нитка, вони, як і раніше, працювали на порожніх верстатах. Незабаром король послав другого поважного сановника подивитись, як посувається робота і чи швидко буде готова тканина. З ним трапилося те саме, що й з міністром. Він дивився, але нічого не бачив, бо, крім порожнього ткацького верстата, нічого й не було. - Правда, чудова тканина? - спитали обидва шахраї, показуючи і пояснюючи розкішний візерунок, якого насправді зовсім не було. «Адже я не дурний,- думав сановник,— значить, я непридатний для моєї посади? Це дуже дивно! Але треба удавати, що це зовсім не так». І він хвалив тканину, якої не бачив, і захоплювався прекрасними фарбами й чудовим малюнком. - О! Прекрасна річ! - сказав він королю. У місті тільки й мови було про дивну тканину. Нарешті король захотів сам її побачити, поки вона була ще на верстаті. З цілим почтом найвизначніших царедворців, між якими були й обидва шановні урядовці, що побували тут раніше, пішов король до хитрих шахраїв. Вони ткали з усієї сили, але без жодної волокнинки, без жодної нитки. - Хіба ж не чудово? - сказали обидва урядовці, які вже колись тут були. - Подивіться, ваша величність, який візерунок, які фарби! - і показали

обидва на порожні верстати, бо були певні, що інші добре бачать тканину. «Що таке? - подумав король. - Я нічого не бачу! Це жахливо! Невже я дурний? Невже нездатний бути королем? Це найстрашніше, що могло трапитись зі мною». - О, дуже гарно,- сказав він,- це варто моєї найвищої похвали! Він задоволено кивав головою і розглядав порожні верстати. Не міг же він признатися, що нічого не бачить! Весь почет, що був з ним, дивився і дивився, і хоч ніхто нічого не бачив, як і решта, але всі казали, як і король: «О, це прекрасно!» - і радили королю одягти нове вбрання з чудової тканини під час урочистої процесії, що мала незабаром відбутися. - Чудово! Прекрасно! Надзвичайно! - передавалося з уст в уста. Здавалося, всі були щиро захоплені. Король нагородив обох шахраїв орденами, наказавши носити їх у петличці, і надав їм титул «королівських придворних ткачів». Цілу ніч до ранку, перед тим як мала відбутися процесія, шахраї працювали. Всі могли побачити, як вони поспішають закінчити нове вбрання короля. Шахраї удавали, ніби знімають тканину з верстатів, різали величезними ножицями в порожнім повітрі, шили голками без ниток і сказали нарешті: - От убрання й готове! Король сам прийшов до них із своїми знатними царедворцями одягнутися. Шахраї підвели руки вгору, ніби щось тримали, і сказали: - Дивіться, ось штани, ось мундир, ось мантия! Все таке легке, як павутиння. Можна подумати, що нічого немає на тілі, але в цьому і є вся краса! - О! Звичайно! - казали всі придворні, але нічого не могли побачити, бо нічого ж і не було. - Дозвольте, ваша королівська величність, зняти ваше вбрання,- казали шахраї. - Ми хочемо одягти на вас нове перед великим дзеркалом. Король скинув весь свій одяг, і шахраї почали удавати, що надівають на нього одне за одним усі вбрання, які приготували, потім ніби накинули мантию з довгим шлейфом, а король повертався на всі боки перед дзеркалом. - Як чудово облягає, як прекрасно сидить! - казали всі. - Який візерунок! Які кольори! От дорогоцінне вбрання! - Надворі приготовлено балдахін, що понесуть над вами, ваша величність, під час процесії,- сповістив головний церемоніймейстер. - Ну, я готовий,- сказав король. - Чи добре сидить? Він ще раз повернувся перед дзеркалом, бо хотів показати, що уважно розглядає своє вбрання. Камергери, які мусили нести шлейф, опустили руки донизу, потім підвели вгору, ніби підняли його. Вони йшли за королем і удавали, начебто щось несуть у повітрі. Вони не насмілювались показати, що нічого не бачать. Так виступав король у процесії під розкішним балдахіном, і всі люди на вулиці і з вікон кричали: - О! Нове вбрання короля незрівнянне! Який чудовий шлейф його мантиї, як чудово лежить! Ніхто не хотів показати, що нічого не бачить. Адже це означало б, що він непридатний для своєї посади або страшенно дурний. Жодне вбрання короля не мало такого успіху, як це. - Та він же зовсім голий! - закричав раптом якийсь маленький хлопчик. - О небо, ти чуєш голос невинності! - сказав батько, і всі почали пошепки переказувати один одному слова дитини. - Він голий. Дитина каже, що на ньому зовсім нічого нема. - Та він же зовсім голий! - закричав нарешті весь народ. Королю раптом стало ніяково. Йому й самому здавалося, що народ каже правду, але він подумав: «Все ж таки я мушу витримати всю процесію». І він виступав і далі ще величніше, а камергери йшли і удавали, що несуть шлейф, якого насправді зовсім не було.

А. Дімаров. «Для чого людині серце».

У густому-прегустому лісі, де майже ніколи не появлялися люди, жило поміж корінням дерев плем'я дерев'яних чоловічків. Весь свій вік - а жили вони дуже довго - чоловічки оті нічого не робили, бо їм не треба було ні їсти, ні пити, ані зодягатися: вони ж були дерев'яні, і найлютіший мороз не міг їм дошкулити. Весь день бігали вони по землі, залазили на дерева, метушилися безладно, не знаючи й самі, чого вони хочуть. Вони не мали серцець, тому не могли ні любити, ані ненавидіти, не знали, що таке радість чи гнів, злість або співчуття. Якщо їй траплялося якомусь чоловічкові через власну необережність зірватися з високого дерева та зламати хребет, решта відразу ж збігалась, товпилася довкола нього, тріщала дерев'яними голосами, вертіла довгоносими головами, але їй це видовисько їм дуже швидко набридало, і вони розбігалися, залишаючи свого товариша догнивати на непривітній лісовій землі. Їх не любили звірі, бо вони часто кидалися із сосен гострими шишками - не із злості, звичайно, а просто тому, що їм нічого було робити. Ненавиділи птахи, бо чоловічки руйнували їм гнізда, викидали додолу яйця, щоб подивитись, як вони розплескаються, впавши на землю. І тому ні звірі, ні птахи не забивалися сюди, а якщо, бувало, їй заскочить якийсь необачливий заєць, рятуючись від вовка чи лисиці, то відразу ж намагається вибратися звідси. Тож зрозуміло, як були здивовані усі чоловічки, коли в їхньому володінні появилася невелика дівчинка. Вони б, може, й не помітили її, але дівчинка весь час когось гукала, а потім сіла під сосною й заплакала. Чоловічки відразу ж збіглися до неї, причаївшись за корінням дерев, почали її роздивлятися. - Що то? - вражено запитували одні, помітивши, як із очей дівчинки капують сльози. - То, мабуть, дощ,- відповідали інші. Врешті один із них, найцікавіший та найхоробріший, не витримав, вийшов з-за кореня. - Дівчинко, що це в тебе таке? - запитав він, підставляючи тоненьку ручку під світлі краплини. Як не була здивована дівчинка - адже вона жила у наш час і твердо знала, що такі чоловічки бувають тільки в казках,- тож як не була вражена дівчинка, однак переборола свій страх і чемно відповіла:- Це я плачу. - А що таке «плачу»? - поцікавився відразу дерев'яний чоловічок, бо серед його племені ніхто ніколи не плакав. - Це - коли ллються сльози. - А що таке «сльози»? Дівчинка тільки схлипнула і показала чоловічкові на його долоню, де вже назбиралося світленьке озерце її сліз. - А чого у тебе ллються сльози? - допитувався дерев'яний чоловічок, бо він, повторюю, був дуже цікавий. - Бо я заблудилась і... і не знаю, як вийти із лісу. - Ти хочеш вибратись із лісу? - вражено перепитав чоловічок. - А хіба є на світі щось інше, крім лісу? - Звичайно, є. І степи, і гори, і моря, й океани, й міста, і села...Чоловічок аж затремтів від цікавості. А що в його пустенькій голові не було майже розуму, а тільки легкі швидкоплинні бажання, то він відразу ж почав прохати дівчинку: - Покажи мені все оте, про що ти щойно казала!- Добре,- погодилась дівчинка,- але ти спершу виведи мене з оцього страшного лісу. Чоловічок навіть не оглянувся на своїх одноплемінників, які повитикали цікаві голівки свої з-за густого коріння. - Йди за мною! - та й побіг-пострибав поперед дівчинки на тонюсіньких ніжках. Вони йшли довго, дуже довго. Продиралися крізь густий чагарник, спускались у

глибокі яруги, де у вічному похмурому мороці дзюркотіли холодні струмки, обходили товстелезні дерева, а лісові, здавалося, не було кінця-краю. - Не спіши так! - врешті попросила дівчинка. - Давай перепочинемо, бо у мене вже серце болить. - А що таке «серце»? - поцікавився відразу дерев'яний чоловічок. Він підстрибував перед дівчинкою, що, знеможена, опустилась на землю, і зовсім не відчував втоми: адже у нього не було жодних м'язів. - Серце? - замислилась дівчинка. - Це те, без чого не може жити людина. - Покажи мені своє серце! - Я не можу тобі його показати - воно в мене у грудях. Чоловічок замислився - якщо він взагалі здатний був мислити,— потім запитав: - А його дуже важко дістати? - Його не дістають - з ним народжуються. - Я теж хочу мати серце! «Де ж я тобі його візьму?» - хотіла було відповісти чоловічкові дівчинка, але тут же подумала, що це буде дуже неввічливо: адже він погодився вивести її з лісу. - Дай мені своє серце! - приставав тим часом до неї чоловічок. - Я не можу віддати тобі своє серце, бо я без нього помру, - відповіла йому нарешті дівчинка. - Але послухай сюди. В нашому місті є один лікар, який збирає серця людей, що померли. І серця оті живуть у нього довго-довго. Про це я читала в газеті... Якщо хочеш, зайдемо до нього, і ти попросиш у нього серце. Він добрий, він тобі не відмовить. - Гарзд! - зрадів чоловічок і нетерпляче підскочив: - Пішли швидше, бо я теж хочу мати отаке, як у тебе, серце. Довго йшли вони лісом, доки добралися до узлісся - прямо навпроти величезного міста. Посадила дівчинка дерев'яного чоловічка в корзинку — боялася, щоб хтось на нього не наступив, - та й понесла до славетного лікаря. Не думайте, що цього лікаря не існує на світі. Я просто не хочу називати його адресу, бо тоді в нього не буде й хвилини для важливої наукової роботи, яку він досі ще не закінчив: ринуться до нього відразу ж тисячі людей — міняти серця. Тож я не розкажу, яким тролейбусом їхала дівчинка, на якій зупинці вийшла, до якого будинку зайшла та в які двері подзвонила,— прийде час, ви про це дізнаєтесь самі. А розкажу краще вам, як зустрів їх лікар і що він сказав, почувши незвичайне прохання дерев'яного чоловічка. - Серце?... Гм... А яке ж серце ти хочеш собі вибрати? - Те, що його носять люди,- відповів тоненьким голоском чоловічок, бо він дуже сторопів, потрапивши в оцей величезний кабінет із скляними полицями, з сліпучо-білими стінами та викладеною світлими кахлями підлогою. - Люди мають різні серця,- суворо відповів лікар і, подумавши, хитнув головою: - Добре, я покажу тобі серця, які в мене є, а ти уже вибереш сам, яке тобі сподобається. Чоловічок погодився, і лікар пішов із ним уздовж застаклених полиць. Там, у великих і малих прозорих банках, виповнених якоюсь рідиною, пульсували людські серця. - Оце серце злої людини,- показав на одну банку лікар. - Бачиш, яке воно жовте та зморщене! - Я не хочу цього серця, воно нехороше! - швидко відповів чоловічок, і лікар посміхнувся схвально. - А ось блискуче, як пластмасова кулька, - далі показував лікар. - Бачиш, яке воно свіже: як довго не стукотіло, а ніскільки не зносилось. Це - серце байдужої людини. Чоловічок постояв вагаючись: серце йому дуже сподобалось, - воно ж було таке блискуче! - але він хотів побачити й інші серця, і вони рушили далі. - В отій он склянці - серце злочинця... - А чому воно чорне? - Воно почорніло від злочинів...- А це чий серце? Перед ними не плавало, а лежало на дні банки дивовижне серце: похмуре, сіре, важке, наче висічене з

твердої каменюки. - Це - серце одного чоловіка, який дбав лише про себе і відвертався від інших людей. І хоч чоловічок мало що зрозумів, однак не захотів брати й цього серця: надто вже неприємний вигляд воно мало! Довго ходили вони вздовж полиць із серцями, а чоловічок все не знаходив собі до вподоби. Врешті лікар обережно дістав з найвищої полиці ще одну банку, поставив її на стіл із білого мармуру. - Оце - серце однієї дуже доброї людини. Бачиш, яке воно велике та світле! - А що то за червоні голочки, що витикаються з нього? - поцікавився чоловічок. - То не голочки, то нерви. Саме вони роблять серце дуже чутливим та неспокійним, і той, кому дістанеться воно, хай не розраховує на легке та безжурне життя. Тріпотітиме його серце людськими стражданнями і болями, навіть найменше горе, що світлитиметься в очах стрічної людини, будитиме в ньому такий гострий відгук, що воно не заспокоїться, аж доки людина ота хоч трохи не втішиться... Ось подивись... Лікар зненацька ударив рукою об гостре ребро столу, скривився від болю, і серце відразу ж затріпотіло, забилося так, наче хотіло вискочити з банки. Я візьму його! - сказав зачарований чоловічок. - Добре, я пересаджу тобі оце серце,- погодився лікар. - Але перш ніж брати його, ти добре подумай. Адже з цим серцем ти ніколи не знатимеш, що таке спокій. Та чоловічок уперто твердив: - Я хочу мати це серце! І лікар розсік йому дерев'яні груди, вклав до них серце, що колись належало добрій людині. Дивно й незвично почував себе чоловічок, повернувшись до своїх дерев'яних родичів. Темний, густий ліс наче розступився перед ним, став чистіший, прозоріший, і все, що жило в ньому та дихало - від найдрібнішої комашки до найбільшого звіра, - все збуджувало в чоловічкові уже не легковажну швидкоплинну цікавість, а постійну увагу, співчуття, а то й жаль. Почне хто-небудь із його одноплемінників дратувати роботящу мурашку, чоловічок відразу ж і зупинить його: - Облиш! Хіба ти не бачиш, що вона несе додому їжу? Побачить підраненого птаха, оточеного цікавими чоловічками, відразу ж почне докоряти: - Не чіпайте його! Хіба ви не бачите, як йому боляче? Хіба вам не жалко його? - А що таке - «жалко»? - запитували у нього дерев'яні чоловічки, стукаючись порожніми головами. Як він міг їм пояснити, що таке «жаль»? Адже вони не мали сердець, вони нічого не могли відчутти, отож - і зрозуміти! Лише один дерев'яний дід, який не раз зустрічався з людьми та чув від них, що таке «жаль», авторитетно сказав: - За всіх не переболієш, усім не допоможеш. Інших будеш жаліти - сам не довго проживеш. І всі відразу ж погодилися з ним, бо в нього була найдовша борода. Не погодився тільки наш дерев'яний чоловічок, але промовчав. Бо хіба ж могли вони, позбавлені сердець, зрозуміти його! Отак, може, і жив би наш чоловічок серед своїх дерев'яних братів, вболіваючи за кожного скривдженого, захищаючи кожного, хто потрапив у біду, коли б не стався один випадок... Це було взимку. Ліс стояв сонний, закутий морозом, припорошений снігом. А під високим дубом сидів нерухомо хлопчик, що заблукав так само, як і ота дівчинка, і, стуливши безсило повіки, вже й не намагався звестись на ноги. -Що з ним таке? - запитували один в одного дерев'яні чоловічки, збігшись за новою забавою до сонного хлопчика. - Він замерзає,- сказав дід з найдовшою бородою і пиховито оглянувся, потішений власною мудрістю. - Я уже бачив, як замерзають люди. От ми трохи почекаємо, і цей

хлопчик зовсім перестане дихати. Отут і підбіг до хлопчика наш чоловічок. Жаль стискав йому серце, пронизував тисячами голок. Ухопив хлопчика за руку, почав торсати - будити його: - Хлопчику, встань!.. Хлопчику, встань!.. - Але в хлопчика тільки безсило затріпотіли вії, прямо в сніг опустилась побіліла рука. Озирнувся чоловічок безпорадно: лише холодний сніг навкруги, крижане сонце вгорі та байдужі його родичі довкола. «Він зараз замерзне!» - подумав у розпачі дерев'яний чоловічок, і таким пекучим жалем пройнялось його серце, що воно раптом спалахнуло - загорілося яскравим вогнем. Довго горів чоловічок, зігріваючи хлопчика, рятуючи його від неминучої, здавалося б, смерті. А коли хлопчик, зігрівшись, звівся й пішов, навіть не зрозумівши, кому він завдячений власним життям, дерев'яні чоловічки оточили свого догораючого брата, від якого лишилися тільки жевріючі вуглики та обпалена голова з сумними, повними жалю очима. Вони тріщали дерев'яними голосами і, не відаючи, що таке жаль, любов, співчуття, здивовано допитувались: - Чого у тебе такі сумні очі? - Бо мені жалко вас,- ледь чутно відповів їм догораючий чоловічок. - Але й цього вам не дано зрозуміти.

В. Сухомлинський. «Важко бути людиною».

Діти поверталися з лісу. Вони сьогодні ходили в далекий похід. Шлях додому пролягав через невеликий хутірець, що лежить у долині за кілька кілометрів од села. Втоmlені, знесилені діти ледве дійшли до хутірця. Зайшли в крайню хату, попросили води. З хати вийшла жінка, за нею вибіг маленький хлопчик. Жінка витягла з колодязя води, поставила на стіл серед двору, а сама пішла до хати. Діти напилися, відпочили на траві. Де й узялися сили. Відійшли з кілометр від хутірця, Марійка тут і згадала: А ми ж не подякували жінці за воду. Діти зупинилися. Справді, забули подякувати. Що ж... - каже Роман, - це не велика біда. Жінка вже й забула, мабуть. Хіба варто повертатися через таку дрібницю? - Варто,- наполягає Марійка. - Хіба тобі самому не соромно перед собою, Романе? Роман усміхнувся. Видно, що йому не соромно. - Ви як хочете,- каже Марійка,- а я повернуся й подякую... - Чому? Скажи, чи ж обов'язково треба це зробити? - питає Роман... - Адже ми так потомилися... - Бо ми люди... Якби ми були телята, можна було б і не вертатися... Вона рушила до хутірця. За нею пішли всі. Роман постояв хвилину й, зітхнувши, теж поплівся за гуртом. - Важко бути людиною... - сказав він.

В. Сухомлинський «А серце тобі нічого не наказало».

Андрійко прийшов зі школи й побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Чекає обіду. - А тата відвезли в лікарню, - каже мати. - Занедужав батько. Вона ждала, що син занепокоїться, стривожиться. Та син був незворушний, спокійний. Мати великими очима дивилась на Андрійка. - А нам завтра до лісу йти, - каже Андрійко. - Завтра ж неділя. Вчителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій ранку. - Та й куди ж ти підеш завтра? - До лісу... Як наказала вчителька. - А серце тобі нічого не наказало? - спитала мати й заплакала.

Михайло Коцюбинський «Харитя».

В печі палав вогонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Се Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати: сиплеться стигле зерно на землю, а удова лежить недужа: тяжка слабкість спутала руки й ноги, прикувала до постелі... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами... Рипнули двері. – То ти, Харитю? – почувся млявий голос слабої. – Я, мамо! З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчини, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Харитя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, бо, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи. Ліва рука від незвичайної ваги зомліла, і Харитя не могла її зігнути. Але се було одну хвилину. В другій – метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра. – Що ти робиш, доню? – поспитала мати. – Вечерю варитиму, мамо. Слаба тільки зітхнула. А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню. Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні уста розтулилися, – вся увага її була звернена на роботу. Мати стиха застогнала. Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка. – Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? – ластівкою припадала вона коло недужої. – Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує? Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати. – Що ми робитимемо, доню? От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові... Як не зберемо хліба – загинемо з голоду зимою!.. Ох, боже мій, боже! – Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж бог добрий, мамо! Бог pomoже вам одужати, pomoже вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. Правда?.. Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій головці її промайнула думка: як то нема кому жати? А вона що ж робитиме? Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне, ба, сама брала серп і жала! Адже ж вона багато б нажала, якби мати не сварила за скалічений палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже сими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі – саму воду п'ють), візьме серп і піде

в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на їй стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті. І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би звести хліб у стодолу. От що вона зробить: піде до хрещеного батька, він добрий, батько хрещений, він її послухає, зведе хліб. А як же зрадіє мати, коли Харитя прийде до неї й скаже: “А бачте, матусю кохана, а я ж вам не казала, що бог pomoже нам зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!” Мати з радощів вичунає, пригорне доню до серця, поцілує, і знову житимуть вони веселі та щасливі і не згинуть зимою з голоду... В печі щось бухнуло, засичало. То збігав куліш. Мерщій кинулась Харитя до печі, одставила горщик, доглянула страву й насипала в полив'яну миску гарячого кулішу. Мати виїла ложок зо дві та й поклала ложку. Страва здалась їй несмачною, противною. Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, посклала його на мисник, засунула сінешні двері і стала навколішки перед образами молитися богу. Вона складала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований бог-отець. Вона вірила, що господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже недурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певне, він дасть те яблучко добрій, слухняній дитині. І Харитя своїм дитячим лепетом прохала у бога здоров'я слабій матусі, а собі сили вижати ниву. Ся думка не давала їй спокою, їй хотілося швидше діждатися ранку. “Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися”, – подумала Харитя й, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву. Але сон не зліплював їй очей, він десь утік з цієї хати, бо й недужа мати не спала й стогнала. Повний місяць дивився у вікно і на комині намалював також вікно з ясними шибками та чорними рамами. Харитя поглядала в той куток, де лежав серп, і думала свою думу. – Чому ти не спиш, доню? – питає мати. – Так... я зараз спатиму, мамо! Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідні мамо! Все болить у них. Коли б той добрий бог послав їм полегкість! Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині. Сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених повних уст. Харитя спить солодким сном. Рано встало золоте сонечко. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя. Хутенько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з полиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язалась рябенькою хусточкою. Далі поцілувала маму й каже: – Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи. – Іди, доню, та не барись.. Іде Харитя селом, і якимось їй чудно. Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати. От вже й крайню хату минула, вийшла на поле й стала, задивившись в далечінь на чудовий краєвид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче

хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. І добре Хариті на ниві, ї страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі, чи вертатися. Але виткнулась десь далеко з жита червона хустка жіноча, і Харитя згадала і хвору маму, і чого прийшла. Вона подалася стежкою межі жита. Як тільки Харитя увійшла межі жита, гарний краєвид зник. Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межі колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки. Харитя мимохідь зривала дорогою квіточки та йшла все далі. Аж ось і їх нива. Вона добре знає свою ниву, ось і рівчак той, що промила весняна вода. Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи запідпадьомкає перепелиця. Жне Харитя, але якось недобре йде робота. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму. Швиденько обтерла вона кров з пальчика спідничкою, затерла врзане місце землею і почала жати. Стерня коле босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великими краплями падає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне. Якось обернулась Харитя назад, щоб покласти нажату жмільку, глянула навкруги – і страх обхопив її. Адже вона одна на ниві! Ану, який страх вискочить із жита й задушить її! Раптом – фуррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці. Однією рукою стиснула жмільку жита, другою – серп. Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла. Серце знов застукало в грудях. Харитя наважилась тікати. Стежкою наближались дві молодичі. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву головку, взялась до роботи. Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою добру нещасну маму! Молодиці наблизилися до Хариті, впізнали її і глянули одна на одну. – Ти що тут робиш, Харитю? – спитали разом. Харитя здригнулась, підвела очі на молодичь і засоромилась. – Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою... В голосі її тремтіли сльози. Молодиці знов глянули одна на одну. – Бідна ж ти, дитино, бідна!.. Враз Харитя почувала, що сльози душать її. Зразу якось дуже жаль стало їй слабої матері, дуже заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, наколені стернею, згадався переляк недавній, – сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала. Молодиці кинулися до неї. – Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинуть з голоду. Ну, не плач же, квіточко! Молодиці

взяли на руки бідну Харитю, цілували, потішали. – Ходімо зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину... Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село. Харитя йшла і тихо хлипала. Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерті. Мати цілувала та пестила свою добру дитину, а Харитя щебетала: – Хіба я не казала вам, матінко, що добрий бог дасть вам здоров'я і допоможе зібрати хліб? Хіба не на моє вийшло?..